

Bestemd voor de raadsvergadering
d.d. 21 januari 2022

Veelbelovend. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2021.

Inhoud

Voorwoord	4
Samenvatting	5
1. Inleiding op de verkenning	14
1.1 Aanleiding	14
1.2 Afbakening en werkwijze	14
1.3 Opzet en leeswijzer	15
2. Inleiding op de thema's	17
2.1 Mentaal welzijn	17
2.2 Inclusie	19
2.3 Ondernemerschap	22
2.4 Klimaat en duurzaamheid	23
3. Vervolgopleiding	24
3.1 Trends en ontwikkelingen	24
3.2 Mentaal welzijn	27
3.3 Inclusie	32
3.3.1 Studeren met een chronische aandoening	32
3.3.2 Studeren met een niet-westerse migratieachtergrond	34
3.4 Conclusies en aanbevelingen	36
4. Aan het werk en ondernemen	39
4.1 Trends en ontwikkelingen	39
4.2 Ondernemerschap	45
4.3 Pensioenen	47
4.4 Mentaal welzijn	49
4.5 Inclusie	51
4.5.1 Werken met een chronische aandoening	51
4.5.2 Werken met een niet-westerse migratieachtergrond	54
4.6 Conclusies en aanbevelingen	55
5. De eerste (eigen) woning	58
5.1 Trends en ontwikkelingen	58
5.2 Inclusie	62
5.2.1 Wonen met een chronische aandoening	62
5.2.3 Wonen met een niet-westerse migratieachtergrond	64
5.3 Conclusies en aanbevelingen	64
6. Een eigen gezin starten	66
6.1 Trends en ontwikkelingen	66
6.2 Mentaal welzijn	68
6.3 Conclusies en aanbevelingen	69
7. Klimaat en duurzaamheid	70
7.1 Inleiding: de dubbele mismatch	70

7.2	Klimaatbeleid gaat te langzaam: de zorgen van jongeren.....	71
7.3	Betaalbaarheid en klimaatrechtvaardigheid.....	73
7.4	Stimuleren van duurzame gedrag en duurzame keuzes	75
7.5	Onderwijs en arbeidsmarkt.....	77
7.6	Conclusies en aanbevelingen	78
8.	Conclusie en aanbevelingen	80
8.1	Conclusie	80
8.2	Aanbevelingen	81
8.3	Werkagenda SER Jongerenplatform	82
	Bijlage I – Samenstelling commissie	85

Voorwoord

PM

Samenvatting

Deze verkenning is een vervolg op de verkenning *Hoge verwachtingen* van het SER JP, waarin werd besproken in hoeverre jongeren voldoende toegerust zijn om zich te kunnen ontplooiën en om een zelfstandig bestaan op te bouwen.¹ Een belangrijke conclusie was dat een stapeling van knelpunten en risico's gedurende de levensloop ervoor zorgt dat jongeren een uitgesteld leven leiden en een hoge mentale druk ervaren. Twee jaar later is deze stapeling van knelpunten en risico's alleen maar toegenomen. In navolging van de verkenning uit 2019 geeft deze verkenning in vier opeenvolgende hoofdstukken een update van de kansen en belemmeringen van jongeren op het gebied van de 'mijlpalen' leren, werken, wonen en gezinsvorming. Bovendien is in deze verkenning extra aandacht besteed aan een aantal specifieke onderwerpen, namelijk mentale gezondheid, inclusie van jongeren met een chronische aandoening of een niet-westerse migratieachtergrond, ondernemerschap en klimaat en duurzaamheid.

De verkenning *Hoge verwachtingen* heeft veel aandacht gekregen in de media en politiek. De kwetsbare positie van jongeren is hierdoor op de kaart gezet en jongeren hebben zichzelf ook meer laten horen. Leden van het SER JP hebben, op verzoek van de Tweede Kamer, in juni 2021 een bezoek gebracht aan de informateur. Eerder had het SER JP de verkenning al toegelicht aan leden van de Tweede Kamer en aan meerdere ministers. Dat heeft geleid tot mooie beloften. Maar de komende tijd moet blijken of die beloften ook worden waargemaakt. Want er zijn helaas nog steeds grote problemen. Zo is de kansenongelijkheid in het onderwijs door de coronacrisis zichtbaarder geworden en vergroot. De baankansen van starters zijn hersteld tot op het niveau van voor de coronapandemie maar de ongelijkheid in baankansen tussen opleidingsniveaus is toegenomen. Bovendien zijn jongeren bij economische tegenwind de eerste groep die daardoor wordt geraakt. Daarnaast is het in het bijzonder voor jongeren lastig gebleken om een woning te vinden. Deze problematiek betreft niet alleen de schaarste aan studentenhuisvesting, maar ook de doorstroom vanuit starterswoningen. Dit alles leidt tot een uitstel van belangrijke mijlpalen door jongeren, zoals het gaan samenwonen en krijgen van een (eerste) kind. Ook is sprake van toenemende mentale druk bij jongeren, zowel bij studenten als jonge werkenden en jonge ouders. Tot slot maken veel jongeren zich zorgen over het klimaat. Ze hebben immers ook langer dan ouderen te maken met gevolgen van klimaatverandering en hebben een onzeker perspectief; het is vooralsnog onvoldoende duidelijk wat de overheid en bedrijven gaan doen om een onleefbare toekomst te voorkomen.

Deze verkenning laat zien dat de positie van jongeren in de afgelopen twee jaar op veel gebieden niet is verbeterd en in een aantal gevallen zelfs is verslechterd. Dat geldt in het bijzonder voor bepaalde groepen jongeren, zoals jongeren van ouders met een lagere sociaaleconomische achtergrond, en jongeren met een chronische aandoening of een niet-westerse migratieachtergrond. Er is in de afgelopen jaren onvoldoende gebeurd om de problemen voor jongeren aan te pakken. Het is belangrijk dat deze problemen niet alleen worden erkend maar dat er nu ook echt snel iets aan wordt gedaan en dat de basis van jongeren op orde wordt gebracht.

Hierna zal worden ingegaan op de belangrijkste bevindingen uit de hoofdstukken over leren, werken, wonen, gezinsvorming en klimaat. Uit die hoofdstukken volgen diverse ideeën en aanbevelingen (zie tabel 1). Om aan deze ideeën en aanbevelingen goed uitvoering te kunnen geven doet het SER JP bovendien nog een viertal andere aanbevelingen, die aan het einde van deze samenvatting zullen worden toegelicht.

¹ SER JP (2019) *Hoge verwachtingen: Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*.

Vervolgopleiding

Nederlandse jongeren zijn hoog opgeleid, maar niet iedereen heeft gelijke kansen

Nederlandse jongeren die het onderwijs verlaten zijn hoog opgeleid in vergelijking met jongeren uit veel andere landen. Kansengelijkheid is echter een belangrijk aandachtspunt. Er is sprake van, soms grote, verschillen die ertoe leiden sommige leerlingen meer kansen krijgen dan anderen. Onder meer het opleidingsniveau en inkomen van ouders spelen daarbij een belangrijke rol. Kinderen van ouders met een sociaaleconomische lagere positie blijken kwetsbaarder te zijn gedurende hun schoolloopbaan. Dat maakt dat zij met een minder gunstige uitgangspositie de arbeidsmarkt betreden en zelf ook een grotere kans hebben om in een sociaaleconomische lagere positie terecht te komen. Zo lopen in het voortgezet onderwijs op 15-jarige leeftijd voornamelijk vmbo-leerlingen en leerlingen met lager opgeleide ouders risico op laaggeletterdheid. In het mbo zijn de verschillen tussen de prestaties van mannelijke en vrouwelijke studenten opvallend, de prestaties van mannelijke studenten blijven achter bij die van vrouwen. Verder vormen de kwaliteit van stages en stagediscriminatie in het mbo en hbo belangrijke aandachtspunten.

Het hoger onderwijs is in het algemeen goed toegankelijk, maar die toegankelijkheid staat onder druk. Zo ziet het JP een aantal risico's ten aanzien van de instroom en doorstroom van sommige groepen in het hoger onderwijs. Bij opleidingen met een beperkt aantal plaatsen komen minder studenten binnen met een migratieachtergrond, minder vrouwen en minder studenten waarvan de ouders een lager inkomen hebben. Het sociaal leenstelsel en de onderfinanciering van het onderwijs dragen verder bij aan de verminderde toegankelijkheid van het onderwijs.

Prestatiedruk in het onderwijs

Er is al langere tijd aandacht voor de toenemende mentale druk die studenten ervaren. In de afgelopen tien jaar zijn verschillende studies verschenen waaruit blijkt dat sprake is van toenemende psychische klachten bij scholieren en studenten. Het SER JP riep in 2019 op dat aanvullend onderzoek moet worden uitgevoerd naar de mentale druk onder jongeren. En in 2021 liet het SER JP zien dat het sociaal leenstelsel bijdraagt aan een toenemende mentale druk onder studerende jongeren. Ook uit recent onderzoek van het RIVM naar de mentale gezondheid van studenten in het hoger onderwijs komen alarmerende cijfers. De helft van de ruim 28.000 onderzochte studenten (51 procent) ervaart psychische klachten (zoals angst en somberheid), en 12 procent van hen zelfs in ernstige mate.

Een inclusief leerklimaat voor alle leerlingen en studenten

Voor jongeren met een chronische aandoening blijkt het lastiger te zijn om een opleiding te (gaan) volgen. Het Verwey-Jonker Instituut constateerde in 2019 dat van de groep jongeren met een chronische aandoening een significant groter deel is gestopt met een opleiding zonder dat zij een diploma hebben gehaald (7 procent), dan van de groep jongeren zonder een chronische aandoening (4 procent). Ook het vinden en volgen van een stage kan voor jongeren met een chronische aandoening lastig zijn. De studieresultaten van studenten met een niet-westerse migratieachtergrond blijven achter op die van studenten zonder migratieachtergrond, hoewel hun opleidingsniveau wel stijgt. Bovendien hebben jongeren met een migratieachtergrond meer moeite om een stage te vinden, onder meer als gevolg van onvoldoende persoonlijke netwerken, maar ook door discriminatie.

Aan het werk en ondernemen

Jongeren worden bij economische tegenwind als eerste geraakt

Voor veel jongeren die gediplomeerd het mbo, hbo of wo verlaten, verloopt de overgang naar de arbeidsmarkt goed. 85 procent van hen heeft een jaar na afloop van het laatste studiejaar werk, in loondienst of als zelfstandige. Maar er zijn ook kwetsbare groepen. Voortijdig schoolverlaters, leerlingen en studenten uit het voortgezet speciaal onderwijs (vso), het praktijkonderwijs en uit entreeopleidingen en studenten met een tweede generatie niet-westerse migratieachtergrond vinden minder makkelijk een baan. Gelukkig vinden de meeste jongeren een plaats op de arbeidsmarkt die aansluit op diploma. Mannen hebben echter een grotere baankans en een hoger uurloon dan vrouwen. Het verschil in uurloon neemt bovendien met de leeftijd toe. Hieruit blijkt dat de verschillen tussen mannen en vrouwen al zichtbaar zijn bij de start op de arbeidsmarkt (en ook al daarvoor). Het NIBUD heeft in 2020 geconstateerd dat de meeste 18-jarigen niet de financiële mogelijkheid hebben om zelfstandig wonend rond te komen. Dat geldt in ieder geval voor 18-jarigen met een bijstandsuitkering, studiefinanciering of het minimumloon. Verder valt op dat het aandeel jonge mannen dat werkt, het afgelopen decennium is afgenomen.

Als gevolg van de coronacrisis raakten veel jongeren in 2020 werkloos. Inmiddels zijn de baankansen van starters hersteld tot op het niveau van voor de coronapandemie. Wel is het zo dat de ongelijkheid in baankansen tussen opleidingsniveaus is toegenomen. Uit de coronacrisis blijkt opnieuw de grote volatiliteit: bij (enige) economische tegenwind zijn jongeren de eerste groep die daardoor wordt geraakt. Dat komt onder meer omdat jongeren vaker werken met een flexibel contract wat ertoe leidt dat zij over minder baan-, werk- en inkomenszekerheid beschikken en minder ontwikkelmogelijkheden hebben. In 2019 heeft het SER JP ook al gewaarschuwd voor de negatieve gevolgen van flexibilisering op de arbeidsmarkt voor jongeren. Deze gevolgen reiken verder dan alleen de arbeidsmarkt.² Het brengt ook met zich mee dat niet alle jongeren (voldoende) pensioen opbouwen en lopen jongeren die tot de 'witte vlek' behoren het risico op een ontoereikende pensioenuitkering. En dat terwijl pensioenopbouw aan het begin van het werkende leven belangrijker wordt in het nieuwe pensioenstelsel. Bovendien zijn veel jongeren niet of nauwelijks op de hoogte van hun pensioenopbouw en het belang daarvan.

Ondernemerschap kun je leren

In de verkenning *Hoge verwachtingen* liet het SER JP zien dat het ondernemerschap onder jongeren populair is, maar ook dat jongeren vaker hun bedrijvigheid weer stoppen. Ontwikkelingen op de (internationale) arbeidsmarkt vragen om een ondernemende beroepsbevolking. Dat biedt kansen voor jongeren. Het is dan wel belangrijk dat zij hier in het onderwijs, meer dan nu het geval is, toe worden gestimuleerd en goed op worden voorbereid, onder meer door het aanleren van de juiste ondernemersvaardigheden.

De grootste stijger in burn-outklachten is de groep jonge werkenden

Voor alle werkenden geldt dat het aandeel met burn-outklachten in Nederland gestaag toeneemt en dat geldt in het bijzonder voor jonge werkenden in de leeftijd van 25 tot 35 jaar. Het ontwikkelen van burn-outklachten wordt vooral veroorzaakt door een opeenstapeling of combinatie van verschillende factoren. Deze verschillende factoren hangen samen met het werk, de persoon zelf en de maatschappij. Zo laten diverse onderzoeken zien dat jongeren te maken heeft met veel (prestatie)druk vanuit de samenleving

De arbeidsmarkt is nog onvoldoende inclusief, ook voor jongeren

Jongeren in de leeftijd van 18 t/m 25 jaar met een chronische aandoening hebben minder vaak een betaalde (bij-)baan dan andere jongeren (respectievelijk 56 en 67 procent). In onderzoek geven ze vaker aan dat ze minder uren werken dan ze zouden willen. Bovendien voelen zij zich minder begrepen op het werk en vinden ze minder vaak dat er voldoende

² SER JP (2019) *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019.*

rekening met hen gehouden wordt op het werk. In het algemeen hebben deze jongeren behoefte aan meer hulpmiddelen, voorzieningen, ondersteuning en flexibiliteit op het werk. Op het gebied van inkomen blijken zij ook kwetsbaarder te zijn, bovendien hebben zij een beperkt financieel perspectief. Ze zijn vaker financieel afhankelijk van hun ouders of partner en dat maakt dat zij minder zelfstandig kunnen zijn. Daarnaast zijn er zorgen over jongeren met een migratieachtergrond. Ondanks hun stijgende onderwijsniveau zijn er nog steeds grote verschillen in de arbeidsmarktpositie tussen mensen met en zonder migratieachtergrond. Het is bovendien de vraag hoe snel deze positie van de eerstgenoemde groep weer herstelt als gevolg van de coronacrisis. De vorige economische crisis liet zien dat het bij migranten(jongeren) lang duurt voordat zij hun positie heroveren.

De eerste (eigen) woning

Groot tekort aan betaalbare woningen, in het bijzonder voor jongeren

Mensen die een eerste woning zoeken of willen verhuizen hebben steeds meer moeite een geschikte woning te vinden. Vooral jongeren, woningzoekende (lage) middeninkomens en spoedzoekers komen in de knel. Met recht wordt gesproken over oververhitting in zowel de sociale huursector, als de particuliere huursector en de koopsector. De beschikbaarheid, betaalbaarheid en toegankelijkheid van woningen staat daarmee onder grote druk. Dit geldt voor grote groepen jongeren, in het bijzonder degenen die op zoek zijn naar studentenhuusvesting of zij die willen doorstromen vanuit een starterswoning. Zelfstandig wonende 18-jarigen die een bijstandsuitkering of studiefinanciering ontvangen of het minimumloon verdienen kunnen onvoldoende rondkomen.

Er is een groot tekort aan huur- en koopwoningen en dat tekort begint al bij de huisvesting van studenten. Dat komt door de groeiende studentenpopulatie, maar ook omdat studenten langer in hun studentenwoning blijven zitten omdat zij na hun studie geen andere betaalbare woning kunnen vinden. Bovendien zijn de woonlasten voor studenten in de afgelopen jaren aanzienlijk gestegen. Naast de beschikbaarheid is ook de betaalbaarheid van huur- en koopwoningen een probleem en dat maakt het in het bijzonder voor starters lastig om een huis te krijgen. Dit raakt jongeren harder omdat zij gemiddeld lagere inkomens hebben dan ouderen. Hierdoor stijgt hun woonquote, terwijl deze al als risicovol werd bestempeld. Ook wordt de tegenstelling tussen zittende bewoners en mensen die een woning zoeken in een situatie van krapte steeds groter. Dit komt doordat toetreders vanuit de huursector op achterstand op de koopmarkt staan. Woningzoekenden zonder woning hebben geen overwaarde die zij kunnen inzetten bij de koop van een (nieuwe) woning. Een eventuele studieschuld speelt daarbij ook een rol.

Bij een aantal jongeren komt daar nog een schepje bovenop

Voor jongeren is het in zijn algemeenheid al bijzonder lastig om een geschikte woning te vinden, maar voor jongeren met een chronische aandoening komt daar nog een schepje bovenop. Niet alleen vanwege de betaalbaarheid van huur- en koopwoningen en het gegeven dat deze jongeren vaak een lager inkomen hebben maar ook vanwege de toegankelijkheid en beschikbaarheid van woningen (ook studentenwoningen). Een ander knelpunt is dat deze jongeren soms onvoldoende energie hebben om voor zichzelf te zorgen of daarbij onvoldoende hulp of begeleiding krijgen. Ze hebben dus hulp nodig (en hebben daar ook recht op) maar die hulp is er nog niet in alle gevallen. Bovendien is sprake van regionale verschillen in de ondersteuning van deze jongeren. Ook jongeren met een migratieachtergrond hebben het extra lastig. Zij hebben te maken met discriminatie en beschikken gemiddeld genomen over minder sociaal kapitaal. En dat terwijl een sociaal netwerk in veel gevallen behulpzaam is voor jongeren om een (betaalbare) woning te krijgen.

Een eigen gezin starten

Wens en werkelijkheid van verdeling zorgtaken liggen uiteen

In het afgelopen decennium is de gemiddelde leeftijd dat vrouwen en mannen hun eerste kind krijgen met één jaar gestegen. Vrouwen krijgen gemiddeld op 30-jarige leeftijd hun eerste kind, mannen zijn gemiddeld bijna drie jaar ouder wanneer ze vader worden. Een van de redenen voor het uitstel van het ouderschap wordt gezocht in de toegenomen onzekerheid waar jongvolwassenen mee te maken hebben. Het duurt langer voordat ze een vaste baan, voldoende inkomen, een stabiele relatie en een geschikte woning hebben. Daarnaast speelt bij vrouwen ook een rol dat ze steeds vaker hoger onderwijs volgen en daardoor later de arbeidsmarkt betreden. Wat verder opvalt is dat Nederland behoort tot de landen waar de impact van het krijgen van kinderen op het inkomen van moeders het grootste is. Bij vaders heeft de komst van kinderen vrijwel geen impact op hun inkomen. Een verklaring van de inkomensdaling van moeders wordt gezocht in sociale normen over de verdeling van werk en zorg over vaders en moeders. De meeste vaders en moeders zouden zorg en werk het liefst gelijk willen verdelen, maar in de praktijk zijn de taken vaak 'traditioneler' verdeeld. Het anderhalfverdienersmodel blijft dominant. Daarbij werkt de man voltijds en de vrouw in een – weliswaar steeds grotere – deeltijdbaan. Wens en werkelijkheid liggen dus uiteen. Ook wat betreft de zorgen voor anderen dan de eigen kinderen – bijvoorbeeld de partner, een (schoon)ouder of iemand uit de kennissenkring – blijkt dat vrouwen vaker dan mannen hulp verlenen of daartoe bereid zijn.

Taakcombineerders zijn geholpen bij een sociaal netwerk

Het combineren van werk- en zorgtaken kan een hoge druk geven voor jonge ouders. De groep 'taakcombineerders' geeft nog vaker dan andere jongeren aan het druk te hebben. Dat werd besproken in de verkenning *Hoge verwachtingen* uit 2019 en blijkt twee jaar later nog onverminderd een probleem. Dat geldt niet alleen voor jonge ouders maar ook voor jonge mantelzorgers. De beschikking over een sociaal netwerk kan daarbij ondersteuning bieden. Helaas beschikt niet iedereen over een uitgebreid sociaal netwerk.

Klimaat en duurzaamheid

Leefbaarheid onder druk; tijd om tijd te keren

De leefbaarheid zal in toenemende mate onder druk komen te staan door klimaatverandering. Er moet nog veel gebeuren (met urgentie) om dit tijd te keren. Wat jongeren zelf kunnen doen voor een leefbare wereld en hoe zij kunnen deelnemen in de nieuwe economie draagt maar voor een deel bij aan oplossing van het klimaatprobleem. Het gaat om een collectieve verantwoordelijkheid, waarin de overheid en het bedrijfsleven zeer hard nodig zijn. Het SER JP gelooft erin dat wanneer er nu daadwerkelijk gestart gaat worden met het ontwikkelen en uitvoeren van visionair, consistent en ambitieus lange termijnbeleid het tijd nog ten goede gekeerd kan worden. Deze jonge generatie wil de schouders eronder zetten en er het beste van maken. Daarom roept het SER JP de regering op om volledig mee te doen om samen met jongeren de uitdagingen van de transitie met twee handen aan te pakken. De huidige en toekomstige generaties worden opgezadeld met de keuzes die nu gemaakt worden, of in het verleden gemaakt zijn. Het is nodig om in actie te komen om toekomstige generaties een leefbare wereld te gunnen.

Mismatch in het klimaatbeleid

Het SER JP constateert dat het huidige klimaatbeleid te weinig op de situatie van jongeren is afgestemd en hun belangen te weinig worden meegenomen. Dit geldt zowel voor de betaalbaarheid en rechtvaardigheid van de klimaat- en energietransitie als het stimuleren van duurzame keuzes. Ook is er een mismatch bij zowel het onderwijs als de arbeidsmarkt. Jongeren kunnen in het onderwijs beter worden voorbereid op (een baan in) de

energietransitie en een groep huidige werkenden zal om- en bijgeschoold moeten worden om de mismatch te verkleinen. Door deze mismatches kunnen jongeren niet goed meekomen en worden zij opgezadeld met onnodige en onrechtvaardige (toekomstige) kosten. Daarbij mist de transitie juist de groep die in dat proces voorop zou kunnen gaan als burger, consument en (toekomstige) werknemer.

Aanbevelingen

Uit de voorliggende hoofdstukken volgen diverse ideeën en aanbevelingen gericht op leren, werken en ondernemen, wonen, een gezin stichten en het klimaat en duurzaamheid. In tabel 1 worden ze beknopt herhaald. Het SER JP zal in de komende tijd monitoren op welke manier de ideeën en aanbevelingen worden opgepakt en wat hiervan terecht komt. Daarbij is het SER JP ook benieuwd naar de uitwerking van de plannen in het coalitieakkoord.³ Om aan deze aanbevelingen goed uitvoering te kunnen geven beveelt het SER JP bovendien aan:

1. Zorg voor integraal beleid voor alle jongeren en toekomstige generaties

De afgelopen jaren heeft de regering onvoldoende laten zien in staat te zijn de problemen van jongeren aan te pakken. Er moet nu echt iets gebeuren om de beloften aan alle jongeren en toekomstige generaties waar te maken zodat de hele maatschappij daarvan profiteert. Op elk ministerie en in samenwerking met jongerenorganisaties zoals het SER JP moet samenhangend jongerenbeleid worden gevoerd. Op deze manier kan rekening worden gehouden met de stapeling van beleid waar jongeren mee te maken hebben en wordt zodoende gezorgd voor een eerlijke verdeling van kansen over generaties en tussen jongeren. Dat is ook het idee van de generatietoets die door het SER JP in 2019 is geadviseerd. De door het SER JP aanbevolen generatietoets moet dan ook snel worden ingezet. Het coalitieakkoord is hiervoor een goede start.

2. Ontwikkel een jeugdstrategie voor de korte én (middel)lange termijn

Het huidige kabinetsbeleid is te veel gericht op incidentele in plaats van structurele oplossingen voor jongeren. Dat heeft geleid tot kwetsbaarheden voor jongeren waar in het bijzonder bepaalde groepen jongeren de dupe van zijn. Het nieuwe kabinet moet snel aan de slag met de ontwikkeling van een jeugdstrategie voor alle jongeren in Nederland die duidelijk doelen omvat en die samen met jongeren is opgesteld en wordt uitgevoerd. In veel andere landen gebeurt dit al en het belang van een jeugdstrategie wordt onder meer door de OECD onderkend.⁴ Deze jeugdstrategie moet samen met jongeren, jongerenorganisaties en relevante maatschappelijke organisaties worden opgezet en uitgevoerd. Het SER JP ziet hierin voor zichzelf een belangrijke rol. Op die manier kan zo snel en concreet mogelijk actie worden ondernomen om de positie van alle jongeren in Nederland te verbeteren.

3. Geef jongeren een stem én de middelen

Ondanks alle mooie beloften en waardevolle initiatieven om jongeren meer te betrekken bij overheidsbeleid wordt er nog onvoldoende met hun opvattingen en ideeën gedaan. Alleen met elkaar aan tafel zitten is niet genoeg. Er moet meer worden gedaan om jongerenparticipatie te organiseren en te bestendigen. Dit kan enkel door jongeren niet alleen een stem maar ook de middelen te geven en daarnaar te handelen. Dat betekent dat er structureel geld wordt vrijgemaakt om de positie van jongeren te verbeteren. Het SER JP vindt het belangrijk dat er inzichtelijk wordt gemaakt hoeveel geld en welk percentage van de overheidsbegroting

³ Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst. Coalitieakkoord 2021-2025. VVD, D66, CDA en ChristenUnie (2021).

⁴ "OECD evidence suggests that an effective youth strategy should be adopted at the highest political level, containing explicit objectives and measurable targets and (performance) indicators, and be supported by clear accountability, monitoring and evaluation mechanisms" OECD (2018) Youth Stocktaking Report, p. 10.

jaarlijks wordt uitgegeven aan zaken die jeugd betreffen. Dat is eerder ook gebeurd in Mexico en Wales.⁵ Een ander idee is 'youth participatory budgeting' waarbij jongeren een stem krijgen in hoe publiek geld moet worden besteed aan verschillende zaken die jongeren aangaan. Dit is eerder onder meer uitgevoerd op regionaal niveau in Boston en op landelijk niveau in Portugal.⁶ Het SER JP is al actief in het betrekken van zoveel mogelijk jongeren bij het maken van beleid en wil deze rol in de komende tijd verder uitbouwen (zie werkagenda).

4. Investeer in een breed netwerk om jongeren heen

Het SER JP schetste in de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019) dat de samenleving zich ontwikkelt tot een netwerksamenleving waarin het belangrijk is dat je 'gekend' wordt. En in 2021 stelde de SER dat de kansen die kinderen en jongeren in het leven krijgen nog steeds voor een belangrijke deel worden bepaald door de plek en de omstandigheden waarin zij opgroeien. Ook de voorliggende verkenning laat zien dat sprake is van scheidslijnen tussen jongeren die beschikken over meer of minder sociaal kapitaal. Het SER JP vindt het belangrijk dat alle jongeren kennis kunnen maken met (andere sociale) netwerken. Daar ligt niet alleen een rol voor de overheid, iedereen kan hier een bijdrage aan leveren. Concreet roept het SER JP op tot een veel grotere en vooral ook bredere uitwisseling van jongeren vanuit scholen, sportverenigingen en het vrijwilligerswerk. Hierin ligt een taak voor gemeenten, onderwijsinstellingen (zie het SER-advies *Gelijke kansen in het onderwijs*), ouders en jongeren zelf.

Werkagenda

Het SER JP zal in de komende tijd monitoren op welke manier de ideeën en aanbevelingen van het SER JP worden opgepakt en wat hiervan terecht komt. Daarnaast gaat het SER JP binnen en buiten de SER aan de slag met een aantal specifieke onderwerpen, namelijk:

1. Mentale gezondheid en ontwikkeling van kinderen en jongeren
2. Participatie van zo veel mogelijk verschillende jongeren
3. De gevolgen van de coronapandemie voor de toekomst van jongeren

Tabel 1: ideeën en aanbevelingen gericht op leren, werken en ondernemen, wonen, een gezin stichten en het klimaat en duurzaamheid.

Leren	Meer inzicht in de oorzaken van afnemende leesvaardigheid in het vo en mogelijke aangrijpingspunten om het tij te keren. Verbeteren van de kwaliteit van het funderend onderwijs, onder meer door investeren in kwalitatief goede leraren en schoolleiders (zie SER, 2021, <i>Gelijke kansen in het onderwijs</i>).
	Bevorderen van kansengelijkheid in het onderwijs, zie SER-advies <i>Gelijke kansen in het onderwijs</i> (2021) over onder het belang van een latere selectie in het funderend onderwijs en de aandacht voor barrières bij in- en doorstroom in het mbo en ho.
	Onderzoek naar (verklaringen voor) de verschillen tussen de prestaties van mannelijke en vrouwelijke studenten in het mbo.
	Betere hulp en ondersteuning voor jongeren met een chronische aandoening. Er moet meer zicht komen op wat die hulp en ondersteuning dan precies moet zijn en hoe dat voor iedereen (beter) toegankelijk kan worden gemaakt. Aandacht voor hoogte en bekendheid regeling Individuele Studietoelage.
	Alle studenten een stagevergoeding waarin minimaal hun onkosten worden gedekt (zie SER, 2021, <i>Gelijke kansen in het onderwijs</i>).

⁵ OECD (2018) *Youth Stocktaking Report*, p. 36.

⁶ OECD (2018) *Youth Stocktaking Report*, p. 37.

	<p>Initiatieven tegen stagediscriminatie faciliteren, kennis bij onderwijsinstellingen hierover vergroten en scholen stimuleren een grotere rol op zich te nemen om stagediscriminatie tegen te gaan. Onderwijsinstellingen moeten hun verantwoordelijkheid nemen door studenten te ondersteunen bij het zoeken van een stage en bedrijven die discrimineren, aan te spreken. In het mbo en hbo moet een goed werkend, onafhankelijk orgaan komen dat toeziet op de kwaliteit van stages en stageproblematiek zoals uitbuiting van stagiaires, (on)betaalde stages, racisme, discriminatie.</p>
	<p>Meer ruimte in het onderwijs voor persoonlijke en mentale ontwikkeling van kinderen en jongeren. Maar bovenal bespreken en aanpakken van maatschappelijke ontwikkelingen die mentale druk bij jongeren veroorzaken.</p>
	<p>Structureel meer investeren in het hoger onderwijs zodat studenten de persoonlijke begeleiding kunnen blijven ontvangen die ze nodig hebben om hun studentsucces te behalen.</p>
	<p>Aandacht voor de financiële positie van jongeren, SER JP stelt dat het huidige studiefinancieringssysteem een ongunstige invloed uitoefent op de zelfstandigheid en het toekomstperspectief van jongeren, de aandacht voor het welzijn en de weerbaarheid van studerenden, het bevorderen van kansengelijkheid en het bieden van mogelijkheden voor een brede ontwikkeling van jongeren. Daarom doet het SER JP een voorstel voor een alternatief studiefinancieringsstelsel (zie SER JP, 2021, <i>Studeren zonder druk</i>).</p>
Werken	<p>Blijvende aandacht voor de negatieve gevolgen van flexibilisering op de arbeidsmarkt voor de baan-, werk- en inkomenszekerheid van jongeren (zie SER JP, 2019, <i>Hoge verwachtingen</i>). Er moet een structurele aanpak van jeugdwerkloosheid komen in plaats van steeds weer incidentele maatregelen en een crisisaanpak (zoals de Landelijke Werkagenda Aanpak Jeugdwerkloosheid). Daarbij ook investeren in kwetsbare groepen en jongeren met een afstand tot de arbeidsmarkt.</p>
	<p>Jongeren moeten beter worden voorbereid op de vaardigheden en competenties die de arbeidsmarkt nodig heeft. Daarnaast moeten zij actuele arbeidsmarktinformatie (over inhoud en baankansen) verstrekken aan (aankomend) studenten en hun ouders zodat zij een beter afgewogen keuze kunnen maken (zie SER, 2021, <i>Gelijke kansen in het onderwijs</i>). Dat vergroot voor hen de kans op een baan.</p>
	<p>Investeren in alternatieve routes (bijvoorbeeld werk-leertrajecten) voor jongeren om duurzaam werk te kunnen vinden (zie SER, 2021, <i>Gelijke kansen in het onderwijs</i>).</p>
	<p>Compensatie voor jongeren die achterstand oplopen in pensioenopbouw (omdat zij een werkgever hebben die een oplopend premiepercentage (progressieve premiestaffel) aanhoudt voor bestaand personeel). Meer aandacht voor de 'witte vlek' problematiek. Daarvoor kan gebruik worden gemaakt van het Aanvalsplan witte vlek pensioenen van de Stichting van de Arbeid. Overheid moet jongeren meer bewust maken van de noodzaak van pensioenopbouw, ook als zij een (eerste) baan zoeken of van baan wisselen. Het Pensioenlabel, ontwikkeld door VCP YP, is een instrument die daaraan kan bijdragen. Bovendien kan Pensioenlabel inzicht bieden in de hoogte van de premie-inleg. Jongeren beter betrekken bij een verantwoorde besteding van pensioenbeleggingen. Werkgevers moeten een wettelijke verplichting krijgen hun jonge werknemers voor te lichten over de gevolgen voor de pensioenopbouw.</p>

	<p>Concreter beeld nodig van de hulp en ondersteuning die jongeren met een chronische aandoeningen nodig hebben en hoe zij daar toegang toe kunnen krijgen. Meer werkervaringsplekken voor jongeren met een chronische aandoening of licht verstandelijke beperking, door middel van subsidies of andere prikkels (zo hebben bedrijven er behoefte aan te worden 'ontzorgd', zie SER, 2021, <i>Gelijke kansen in het onderwijs</i>).</p> <p>Aanpak van werkdruk en psychische klachten bij jongeren op de werkvloer. Er moet worden verkend hoe de onafhankelijke toegang tot een erkend psycholoog Arbeid en Organisatie verbeterd kan worden voor jongeren om (verergering van) burn-out klachten te voorkomen en bevoegenheid te bevorderen. Verder beveelt het SER JP aan dat de overheid hiertoe vouchers beschikbaar stelt voor werkgevers. Ook moeten best practices beter in kaart worden gebracht en gedeeld.</p>
Wonen	<p>Structureel investeren in volkshuisvesting, met name door in te zetten op uitbreiding van het woningaanbod.</p> <p>Bovendien aanpak specifiek voor jongeren en in het bijzonder voor minder kansrijke groepen jongeren, zoals jongeren met een chronische aandoening en een niet-westerse migratieachtergrond. Jongeren met een chronische aandoening moeten gemakkelijker hun hulpmiddelen kunnen meeverhuizen naar een andere gemeente zonder de bureaucratie die er op dit moment bij komt kijken.</p>
Gezinsvorming	<p>Het SER JP vraagt opnieuw aandacht voor drie (recente) SER-adviezen over het combineren van werken, leren en zorgen (<i>Een werkende combinatie</i>, 2016) en over een toekomstig stelsel van voorzieningen voor jonge kinderen (<i>Gelijk goed van start</i>, 2016 en <i>Een kansrijke start voor alle kinderen</i>, 2021).</p> <p>Het SER JP vindt dat er uitvoering moet worden gegeven aan de aangenomen motie in de EK over betalingsniveau betaald ouderschapsverlof van vijftig procent naar zeventig procent van het maximum dagloon. Verder gaat het SER JP de effecten van de 'Wet invoering extra geboorteverlof' (WIEG) in de komende tijd volgen.</p>
Klimaat	<p>Generatietoets versneld invoeren als middel om goed zicht te krijgen op de sociaaleconomische gevolgen van klimaatbeleid voor huidige en toekomstige generaties. Bovendien is meer onderzoek nodig naar die sociaaleconomische gevolgen.</p> <p>Aanpak waarin de minst energiezuinige woningen die onderdak bieden aan de meest kwetsbare huishoudens, waaronder jongeren, voorrang krijgen in het verduurzamen van hun woningen.</p> <p>Subsidiëren van duurzame keuzes (inclusief het beprijzen van niet duurzame keuzes) om duurzame gedragsverandering (bij jongeren) te stimuleren en het stoppen met de afgifte van grijze subsidies.</p> <p>Jongeren meer betrekken bij klimaatbeleid, ook in de uitvoering.</p> <p>Investeren in bij- en omscholing, mogelijkheden organiseren voor werkplekleren en duurzaamheid verankeren in het onderwijs.</p>
	<p>Bedrijven moeten stages en werk-leerplekken in de energietransitie aantrekkelijker en toegankelijker maken voor jongeren.</p> <p>Motivatie van jongeren onderzoeken en een goede promotiecampagne opzetten en aansluiten bij bestaande campagnes om werken in de energietransitie te bevorderen.</p> <p>Duurzaamheid moet een duidelijke plek krijgen in het onderwijs. Niet door het als een apart vak te introduceren in het onderwijs, maar juist door het thema te integreren in het huidige onderwijsaanbod.</p>

1. Inleiding op de verkenning

1.1 Aanleiding

In 2019 heeft het SER Jongerenplatform⁶ (SER JP) de verkenning *Hoge verwachtingen* uitgebracht, waarin wordt besproken in hoeverre jongeren voldoende toegerust zijn om zich te kunnen ontplooien en om een zelfstandig bestaan op te bouwen.⁷ Het rapport gaat in op de kansen en belemmeringen van jongeren op het gebied van vier 'mijlpalen': leren, werken, wonen en gezinsvorming. Voor dit rapport is gebruik gemaakt van diverse literatuur en gesprekken met jongeren. Bovendien is een enquête uitgevoerd onder bijna 3000 jongeren. Het SER JP is gevraagd om elke twee jaar een toekomstverkenning uit te voeren.⁸ Het voorliggende rapport is het vervolg op het rapport van twee jaar geleden.

1.2 Afbakening en werkwijze

Sinds het verschijnen van de verkenning *Hoge verwachtingen* is het SER JP uitgebreid met het Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS) en de Jonge Klimaatbeweging (JKB) en heeft uitwisseling plaatsgevonden met andere jongerenorganisaties en jongeren die zich niet vertegenwoordigd voelen door een organisatie. Bovendien heeft het SER JP samen met Denktank-Y de Jongeren Denktank Coronacrisis (JDC) opgericht. De JDC houdt zich bezig met de gevolgen van de coronacrisis voor jongeren en heeft in januari 2021 het advies *En nu... daden!* uitgebracht aan minister-president Mark Rutte. De gevolgen van de coronacrisis komen in de voorliggende verkenning daarom niet expliciet aan de orde. Duidelijk is inmiddels dat de coronacrisis bestaande knelpunten waar jongeren al tegenaan liepen verder uitvergroot. Zowel de Denktank Coronacrisis als de JDC hebben in beeld gebracht welke gevolgen de coronacrisis voor jongeren heeft.⁹

Enquête Kantar Public

Net als in 2019 heeft het SER JP een enquête laten uitvoeren door onderzoeksbureau Kantar Public onder een representatieve groep jongeren in de leeftijd van 16 t/m 34 jaar. In totaal hebben 1.550 personen de vragenlijst ingevuld. De omvang van deze groep is kleiner dan twee jaar geleden. Het verschil met het aantal uit 2019 wordt verklaard doordat, in tegenstelling tot in 2019, de enquête alleen is uitgezet onder een steekproef uit het NIPObase panel en niet onder de achterban van het SER JP. De enquête is opgesplitst in twee delen. Het eerste deel bevat vragen gericht op monitoring en de bedoeling is dat deze vragen tweejaarlijks zullen worden herhaald. Hiermee worden de volgende vragen beantwoord:

1. **Welke toekomstplannen hebben jongeren?** Wat wil men in de komende jaren bereiken? In welke mate heeft men er vertrouwen in dat ze die zaken kunnen bereiken? En binnen welke termijn denken zij die zaken te kunnen bereiken?
2. **Zijn jongeren te druk?** In welke mate ervaren jongeren stress? Welke verschillen zijn er binnen groepen? Welke rol speelt het combineren van taken bij ervaren stress? Ervaren jongeren stress wanneer zij nadenken over hun toekomstplannen?

⁶ Het SER JP is opgericht in 2015, op initiatief van voorzitter Mariëtte Hamer van de Sociaal-Economische Raad (SER) en (kroon)leden. Het platform bestaat uit vertegenwoordigers van een aantal jongerenorganisaties: FNV Young & United, CNV Jongeren, VCP Young Professionals, Jong Management, Jong AWWN, Nationale Jeugdraad (NJR), Landelijke Studentenvakbond (LSVb), Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs (JOB), Interstedelijk Studenten Overleg (ISO), Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS) en Jonge Klimaatbeweging (JKB). Zie: <https://www.ser.nl/nl/thema/jongeren>

⁷ SER (2019) *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*.

⁸ Motie Heerma c.s., 29 november 2018.

⁹ Jongeren Denktank Coronacrisis (2021) *En nu... daden!*; Denktank Coronacrisis (2020) *Neem iedereen mee: kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt*.

- 3. Hulp en belemmeringen bij het realiseren van toekomstplannen.** Welke ondersteuning ontvangen jongeren bij het realiseren van hun toekomstplannen? Waaruit bestaat die ondersteuning? Ontvangt men ook hulp van de overheid? En zo ja, wat zijn de belemmeringen?

Het tweede deel van de enquête bevat vragen die gericht zijn op specifieke thema's waar het SER JP in ieder geval voor deze verkenning meer over wil weten, namelijk de thema's klimaat en inclusie.⁷

Themabijeenkomsten

Net als in 2019 heeft het SER JP themabijeenkomsten georganiseerd voor jongeren om met hen in gesprek te gaan over specifieke onderwerpen. In september en oktober 2021 heeft het SER JP een aantal digitale themabijeenkomsten onder verschillende noemers georganiseerd over mentaal welzijn, klimaat en ondernemerschap en voor jongeren met een chronische aandoening.

- **Meet-up Klimaat.** Georganiseerd in samenwerking met SER Zeeland, Studenten voor Morgen, Eleanor Green Office.
- **Netwerkbijeenkomst voor jonge ondernemers.** Georganiseerd in samenwerking met Young Professionals Brabant, Ondernemerslift+.
- **Themabijeenkomst Mentaal welzijn.** Georganiseerd in samenwerking met SER Overijssel, ExpEx, Hogeschool Windesheim.
- **Themabijeenkomst Chronische aandoeningen.** Georganiseerd in samenwerking met SER Noord-Nederland, Stichting Studeren & Werken op Maat (SWOM), Stichting JongPIT en WijStaanOp.

Het doel van deze bijeenkomsten was om in een kleinschalige setting verdiepende gesprekken te voeren met jonge ervaringsdeskundigen. Op deze manier is er 'kleur' gegeven aan de opgehaalde kennis (via de Kantar-enquête en de verzamelde literatuur) bij de totstandkoming van deze verkenning. In de gesprekken zijn de persoonlijke ervaringen van deelnemers besproken, ervaren kansen en belemmeringen gedeeld en gevraagd naar de ideeën van de jongeren. We zijn met de jongeren in contact gekomen via het netwerk van de bij de organisatie van de bijeenkomsten betrokken organisaties. Daarbij is geprobeerd een diverse samenstelling van de groep te krijgen om zoveel mogelijk een doorsnede van de doelgroep te kunnen spreken. Opbrengsten van de bijeenkomsten zijn verwerkt in tekstkaders met de titel 'SER JP in gesprek...'.⁷

1.3 Opzet en leeswijzer

De verkenning is opgezet aan de hand van een beschrijving van vier levensfasen die veel jongeren doormaken op hun weg naar volwassenheid en zelfstandigheid. Na een inleiding op de thema's (**hoofdstuk 2**) wordt ingegaan op leren (**hoofdstuk 3**), werken en ondernemen (**hoofdstuk 4**), wonen (**hoofdstuk 5**) en gezinsvorming (**hoofdstuk 6**). In deze verkenning behandelt het SER JP voor het eerst ook het thema klimaat en duurzaamheid (**hoofdstuk 7**).

Ieder hoofdstuk start met een beschrijving van trends en ontwikkelingen. Hierbij is uitgegaan van publicaties die zijn verschenen na het uitbrengen van de verkenning *Hoge verwachtingen* in augustus 2019. De literatuur biedt geen allesomvattend overzicht maar beperkt zich tot informatie die noemenswaardig anders is dan wat eerder is beschreven in de verkenning van augustus 2019. Per levensfase wordt ook een tweetal thema's verdiept, namelijk mentaal

⁷ Rapport Enquête Kantar Public (2021) *Ontplooiingskansen voor jongeren: Vervolgmeting naar de ontplooiingskansen en ervaren knelpunten onder jongeren van 16-34 jaar Uitgevoerd in opdracht van het Jongerenplatform van de Sociaal-Economische Raad (SER).*

welzijn en inclusie. Het thema ondernemerschap komt aan de orde in het hoofdstuk over werken en ondernemen. In ieder hoofdstuk zijn resultaten uit de Kantar-enquête verwerkt en wordt ingegaan op de ervaringen en ideeën van jongeren die zijn ingebracht in de themabijeenkomsten. De verkenning sluit af met een conclusie, aanbevelingen en een werkagenda (**hoofdstuk 8**).

Gebruikte begrippen

In de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019) gebruikt het SER JP de termen *laagopgeleide* en *hoogopgeleide* jongeren. In het maatschappelijk debat wordt de afgelopen jaren gesproken over de vervanging van deze termen door *praktisch opgeleide* jongeren en *theoretisch* of *academisch opgeleide* jongeren. Totdat deze termen breed worden gedragen gebruikt het JP de termen *laagopgeleid* en *hoogopgeleid*, ook om aan te sluiten bij de voor deze verkenning geraadpleegde bronnen.

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) pleit in de policy brief *Afscheid van westers en niet-westers* (2021) om mensen met een migratieachtergrond in onderzoek en beleid niet meer standaard te verdelen in 'westers' en 'niet-westers'. Volgens de raad bieden dergelijke standaardtweedelingen onvoldoende informatieve verfijning en kunnen zij bovendien leiden tot stereotyperingen.⁸ Het SER JP steunt deze redenering. Om aan te sluiten bij de bronnen die zijn geraadpleegd en om onduidelijkheid te voorkomen, hanteert het JP in voorliggende verkenning vooralsnog de termen *westerse* en *niet-westerse migratieachtergrond*.

⁸ WRR (30 juni 2021) *Afscheid van westers en niet-westers: naar meervoudige indelingen van herkomstgroepen*, via <https://www.wrr.nl/publicaties/policy-briefs/2021/06/22/index>

2. Inleiding op de thema's

In voorliggende verkenning wordt een aantal thema's uitgediept: mentaal welzijn, inclusie (van jongeren met een chronische aandoening en jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond), ondernemerschap en klimaat en duurzaamheid. Om context te bieden worden de genoemde thema's in dit hoofdstuk beknopt ingeleid.

2.1 Mentaal welzijn

In de afgelopen tijd is er meer aandacht ontstaan voor het mentaal welzijn van jongeren, onder meer als gevolg van de coronacrisis. De focus van recente berichtgeving ligt met name op de korte termijn gevolgen van de coronacrisis voor jongeren op het gebied van onderwijs, werk en sociaal leven en de constatering dat jongeren hard worden geraakt. De Jongeren Denktank Coronacrisis heeft hier ook aandacht aan besteed.⁹ Maar al voor de coronacrisis was de positie van jongeren kwetsbaar en hadden zij in toenemende mate last van psychische klachten in de verschillende levensfasen. Het SER JP benoemde dit in de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019) en sprak de behoefte uit naar meer inzicht in het mentaal welzijn jongeren. In dit rapport wordt besproken hoe het sinds 2019 is gesteld met het mentaal welzijn van jongeren als zij leren, werken, wonen en een gezin stichten of voor anderen zorgen. Daarbij wordt ook ingegaan op de oorzaken van mentale druk¹⁰ onder jongeren en wat zij nodig hebben om mentaal gezond en weerbaar te zijn.

Nederlandse jongeren zijn vaak gelukkig

Vooropgesteld: veel jongeren hebben het goed in Nederland. De CBS-monitor *Brede Welvaart* rapporteert onder 18-35-jarigen een hoog persoonlijk welzijn. Vergeleken met andere leeftijdsgroepen in Nederland zijn zij bovengemiddeld tevreden over hun gezondheid en hebben ze een bovengemiddeld vertrouwen in anderen (25-35 jaar) en in instituties.¹¹ Ook kinderen tot 18 jaar hebben het vaak goed, zeker als je het vergelijkt met veel andere landen. Uit internationaal vergelijkend onderzoek onder 200.000 scholieren van 11, 13 en 15 jaar oud uit 45 landen, blijkt dat Nederlandse jongeren bijzonder goed scoren als het gaat om hun sociale relatie en levenstevredenheid. Bovendien rapporteren zij minder vaak psychosomatische klachten dan hun Europese leeftijdsgenoten.¹² Unicef liet in 2020 zien dat Nederlandse kinderen het gelukkigst zijn als het gaat om hun welzijn en hun mentale welzijn in het bijzonder, ten opzichte van leeftijdsgenoten in andere landen. Op de leeftijd van 15 jaar is 90 procent van de kinderen erg tevreden over hun leven.¹³ Het mentaal welbevinden van jongeren blijft door de jaren ook relatief stabiel. Wel zijn er verschillen tussen groepen jongeren. Zo blijken jongeren met een hoger opleidingsniveau en jongeren met een westerse migratieachtergrond meer stress en prestatiedruk te ervaren door school. En jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond rapporteren minder sociale steun, minder vrije tijd, en een minder goede algemene gezondheid dan jongeren met een Nederlandse achtergrond. In het algemeen wordt stress door schoolgaande jongeren voornamelijk ervaren vanuit school en huiswerk en in interactie met leeftijdsgenoten, minder vanuit de thuissituatie of door sociale media. De ervaren druk door schoolwerk is in de afgelopen tien jaar bovendien behoorlijk is gestegen.¹⁴ In 2021 schetst Unicef een ander en dringender beeld en stelt dat naar schatting 18 procent van de Nederlandse jongeren van 10 tot 19 jaar te kampen heeft met een

⁹ Jongeren Denktank Coronacrisis (2021) *En nu... daden!*

¹⁰ In navolging van het RIVM gebruiken we de term 'mentale druk' als verzamelterm van ervaren druk, somberheid, psychische klachten en knelpunten. Deze worden volgens in het RIVM in het maatschappelijk debat aangeduid met uiteenlopende labels als burn-outs, depressies en overspannenheid.

¹¹ CBS (2021) *Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2021*.

¹² HCBS (2020) *Factsheet Gezondheid en welzijn van Nederlandse jongeren in internationaal perspectief*.

¹³ UNICEF (2020) *Innocenti Report Card 16. Worlds of Influence. Understanding What Shapes Child Well-being in Rich Countries*.

¹⁴ UNICEF (2020) *Geluk onder druk? Onderzoek naar het mentaal welbevinden van jongeren in Nederland*.

psychische aandoening. In Europa is dat 16,3 procent, wereldwijd 13 procent. Unicef pleit dan ook voor een betere dataverzameling als het gaat om mentale gezondheid van jongeren.¹⁵

Tijdens de jeugd stijgt groep psychisch ongezonde jongeren het hardst

Het SER JP constateerde in 2019 dat jongeren een risicogroep vormen als het gaat om hun mentale welzijn. De coronacrisis heeft de psychische ongezondheid van jongeren vergroot.¹⁶ Maar het mentaal welzijn onder jongeren is geen 'coronavraagstuk', er ligt een structureel probleem aan ten grondslag. Al langere tijd is sprake van psychische kwetsbaarheid onder jongeren. Zo rapporteerde het CBS in 2018 een lichte maar significante stijging van het aandeel psychische ongezonde 12-25 jarigen (van zeven naar acht procent).¹⁷ Uit secundaire analyses van het CBS in opdracht van RIVM blijkt dat psychische ongezondheid toeneemt met de leeftijd, dus 18-25-jarigen zijn vaker (elf procent) ongezond dan 12-25-jarigen (vijf procent). Het percentage jongeren vanaf 26 jaar dat psychisch ongezond is, ligt niet hoger dan het percentage mensen tussen de 25 en 64 jaar dat psychisch ongezond is. De jeugd is wel de levensfase waarin het aantal mensen met psychische problemen het hardste stijgt. Zo komen er in verhouding meer depressies voor bij jongvolwassenen (6,7 procent 18-24 jaar, 5,4 procent 25-34 jaar). Vanaf 30 jaar zijn er in verhouding meer laagopgeleide mensen met psychische problemen.¹⁸ De CBS Gezondheidsenquête 2020 laat zien dat, hoewel 88 procent van de jongvolwassenen (18-35 jaar) hun algemene gezondheid als goed of zeer goed ervaart, 9 procent van hen een hoog risico heeft op een angststoornis of depressie. Dit is een toename ten opzichte van 2016 (zeven procent) en 2012 (zes procent).¹⁹ Het welbevinden van jonge mensen was in 2020 gemiddeld lager dan dat van ouderen. Zo gaven 16-30-jarigen in oktober 2020 gemiddeld een 6,9 als rapportcijfer voor de tevredenheid met hun leven, terwijl ouderen (70-plus) dit in dezelfde maand waardeerden met een 7,7. Het verschil tussen jonge en oude mensen werd groter tussen 2015 en 2020, en ook tussen 2019 en 2020. Dus voor en tijdens de coronacrisis nam dit verschil in tevredenheid naar leeftijdsgroepen toe.²⁰

Deze verkenning richt zich op jongeren vanaf ongeveer 15 jaar maar de mentale ontwikkeling van jongeren begint natuurlijk al veel eerder. Des te zorgelijker is het dat de jeugdzorg onder grote druk staat. Onder meer de SER vraagt hier aandacht voor.²¹ Te veel kinderen en gezinnen moeten lang wachten op zorg en de wachtlijsten lopen steeds verder op. De Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd (IGJ) luidde begin dit jaar de noodklok.²² Uit recent onderzoek blijkt dat 15 procent extra jeugdigen een beroep blijken te doen op de

¹⁵ Unicef (15 oktober 2021) Negen miljoen jongeren in Europa kampen met psychische problemen, <https://www.unicef.nl/nieuws/2021-10-15-negen-miljoen-jongeren-in-europa-kampen-met-psychischeproblemen>

¹⁶ CBS (3 september 2021) Mentale gezondheid in eerste helft 2021 op dieptepunt, <https://www.cbs.nl/nlnl/nieuws/2021/35/mentale-gezondheid-in-eerste-helft-2021-op-dieptepunt>

¹⁷ CBS (6 november 2018). 1 op de 12 jongeren is psychisch ongezond, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/45/1-op-de-12-jongeren-is-psychisch-ongezond>

¹⁸ RIVM, Trimbos-instituut & Amsterdam UMC (2019) *Mentale gezondheid van jongeren: enkele cijfers en ervaringen*.

¹⁹ CBS (29 juni 2021) Risico op angststoornis of depressie onder jongvolwassenen toegenomen, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/26/risico-op-angststoornis-of-depressie-onder-jongvolwassenentoegenomen>

²⁰ SCP (2021) *Een jaar met corona: Ontwikkelingen in de maatschappelijke gevolgen van corona*.

²¹ SER (2021) *Jeugdzorg: van systemen naar mensen. Tien aanbevelingen voor de korte termijn*.

²² IGJ (2021) *Factsheet: Onvoldoende tijdige en juiste hulp voor jongeren met ernstige psychische problemen*.

jeugdpsychiatrie.²³ Ook in de geestelijke gezondheidszorg (ggz) voor volwassenen zijn de lange wachttijden een groot probleem.

Uitkomsten enquête Kantar Public

Dat veel jongeren in Nederland gelukkig zijn blijkt ook uit de enquête die het SER JP heeft laten uitvoeren door Kantar Public. Gemiddeld beoordelen jongeren hun geluk met een 7,4 (2019: 7,7). Wel hebben zij, net als in 2019, nog steeds veel last van stress. Veel jongeren vinden dat ze te druk zijn en er blijkt een duidelijk verband tussen (te) druk zijn en geluk; hoe drukker, hoe ongelukkiger. Daarnaast is er een verband met verwachtingen van anderen: hoe meer verwachtingen, des te drukker men is. De belangrijkste redenen voor ervaren drukte zijn dat wat men op een dag moet doen teveel tijd kost (72 procent), het niet kunnen voldoen aan eigen verwachtingen (30 procent) en het niet kunnen voldoen aan de verwachtingen van anderen (10 procent).²⁴

2.2 Inclusie

In de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019) laat het SER JP zien dat niet alle jongeren voldoende zijn toegerust om zich te kunnen ontplooiën en een zelfstandig bestaan op te bouwen. De risico's en knelpunten worden met name bij bepaalde groepen jongeren zichtbaar. Zij ervaren belemmeringen op verschillende gebieden, zoals bijvoorbeeld bij het volgen van een opleiding en (bij de start) op de arbeidsmarkt. Het SER JP vraagt onder meer aandacht voor discriminatie van jongeren bij het zoeken en volgen van een stage en arbeids- en woningmarkt. In deze verkenning wordt daarom ook besproken hoe inclusief onze samenleving is voor jongeren op het gebied van leren, werken, wonen en gezinsvorming. In het bijzonder wordt daarbij gekeken naar twee verschillende groepen jongeren, namelijk jongeren met een chronische aandoening²⁵ en jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond. Binnen deze groepen jongeren is uiteraard ook weer sprake van een grote diversiteit.

Jongeren met een chronische aandoening

In Nederland zijn ongeveer 1,3 miljoen kinderen en jongeren (circa 25 procent) in de leeftijd van 0 t/m 25 jaar met een of meerdere chronische aandoeningen.²⁶ Welke aandoeningen het meest voorkomen verschilt per leeftijdscategorie. Kinderen en jongeren met een chronische aandoening geven een lager cijfer aan hun leven dan jongeren zonder een chronische aandoening en het gemiddelde cijfer wordt lager naarmate jongeren ouder worden. Het Verwey-Jonker Instituut rapporteert voor jongeren in de leeftijd van 18 tot 25 jaar een gemiddeld cijfer van 6,9 (tegenover 7,6 bij andere jongeren). Bovendien geven kinderen en jongeren (in de leeftijd van 10 t/m 25 jaar) met een chronische aandoening aan minder zin in de toekomst te hebben en zich meer zorgen over hun toekomst te maken dan hun leeftijdgenoten. En ze verwachten minder vaak dat ze later financieel onafhankelijk zijn dan

²³ Trouw (6 november 2021) Ggz-instellingen: Lange wachttijden in de geestelijke gezondheidszorg zijn onoplosbaar, <https://www.trouw.nl/zorg/ggz-instellingen-lange-wachttijden-in-de-geestelijkegezondheidszorg-zijn-onoplosbaar~b27989a3/>

²⁴ Rapport Enquête Kantar Public (2021) Ontplooiingskansen voor jongeren: Vervolgmeting naar de ontplooiingskansen en ervaren knelpunten onder jongeren van 16-34 jaar Uitgevoerd in opdracht van het Jongerenplatform van de Sociaal-Economische Raad (SER).

²⁵ Waar in deze verkenning wordt gesproken over jongeren met een chronische aandoening, wordt bedoeld op jongeren met één of meerdere chronische aandoeningen.

²⁶ Cijfers gebaseerd op onderzoek van het Verwey-Jonker Instituut (2019). Er wordt een definitie gehanteerd die uitgaat van een medische diagnose, gedurende langere tijd/terugkerend patroon (langer dan 3-6 maanden of vaker dan drie keer in een jaar en langdurig medicijngebruik, behandelingen en/of hulpmiddelen).

hun leeftijdsgenoten.²⁷ De Kantar-enquête laat een soortgelijk beeld zien. Waar 54 procent van de jongeren hun leven gemiddeld een 8 of hoger geeft, is dit onder jongeren met een chronische aandoening (die een belemmering vormt in het dagelijks leven) 40 procent. Gemiddeld geeft deze groep hun leven een 6,8 (tegenover een 7,4 van andere jongeren). Wel blijkt uit het Kantar-onderzoek dat jongeren positief gestemd zijn als ze denken aan hun toekomstplannen. Dan komt bij de meerderheid woorden als 'plezierig', 'gelukkig' en 'haalbaar' op. Wellicht zegt dat met name iets over de veerkracht van deze jongeren. In het vervolg van deze verkenning zal blijken dat jongeren met een chronische aandoening het op veel gebieden een stuk lastiger hebben dan andere jongeren.

Jongeren met een Wajong-uitkering

Een deel van de jongeren met een chronische aandoening heeft een uitkering volgens de Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten (Wajong). Dat is een inkomensvoorziening voor jongeren die op relatief jonge leeftijd arbeidsongeschikt zijn verklaard; jongeren die voor hun achttiende jaar of tijdens hun studie een ziekte of handicap hebben gekregen. Als gevolg van wetwijzigingen bestaan er drie soorten Wajong, de oude Wajong, Wajong 2010 en Wajong 2015. Met deze wijzigingen kwam het accent steeds meer te liggen op het vinden en behouden van werk en de hulp die mensen daarbij konden krijgen, en steeds minder op het regelen van de uitkering.²⁸ Sinds 1 januari 2015 kan een jongere alleen nog een Wajong-uitkering krijgen als hij/zij nu en in de toekomst (helemaal) niet kan werken. Jonggehandicapten met arbeidsvermogen vallen sindsdien onder de Participatiewet en ontvangen, als zij aan de voorwaarden voldoen, een uitkering van de gemeente in plaats van het UWV. In 2020 werden ruim 243.000 Wajong-uitkeringen verstrekt.²⁹ Onder de Participatiewet zijn meer achttienjarige jonggehandicapten aan het werk dan onder de oude Wajong (38 versus 29 procent), hoewel vaker op basis van een flexibele arbeidsovereenkomst en in deeltijd. Hun inkomenspositie is echter verslechterd (zie verder hoofdstuk 4).³⁰

Sinds 1 januari 2021 zijn de regels voor de Wajong veranderd. Met ingang van deze datum zijn ze aangepast omdat ze verschillend en ingewikkeld waren en het voor jongeren met een Wajong-uitkering moeilijker maakten om mee te doen in de maatschappij. Met de nieuwe wet krijgen Wajongers met een uitkering die (meer) gaan werken een hoger inkomen. Ook kunnen de jongeren hun uitkering behouden wanneer ze een opleiding (gaan) doen. Daarnaast hoeven ze minder bang te zijn om hun uitkering kwijt te raken. De jongeren kunnen altijd terugvallen op de uitkering wanneer hun gezondheid verslechtert.³¹

Jongeren met een niet-westerse migratie-achtergrond

In de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019) wordt beschreven dat ongeveer 12 procent van de Nederlandse bevolking in 2016 een niet-westerse migratieachtergrond had. In verhouding is deze groep inwoners relatief jong.³² Op 1 juni 2021 had 24,8 procent van de bevolking een migratieachtergrond. Daartoe worden zowel mensen gerekend die in het buitenland zijn geboren (de eerste generatie), als ook mensen die in Nederland zijn geboren en waarvan ten minste een van de ouders immigrant was (de tweede generatie). Ook nu is de groep met een

²⁷ Verwey-Jonker (2019) *Een actueel perspectief op kinderen en jongeren met een chronische aandoening in Nederland*.

²⁸ SCP (2019) *Eindevaluatie van de participatiewet*.

²⁹ CBS Statline.

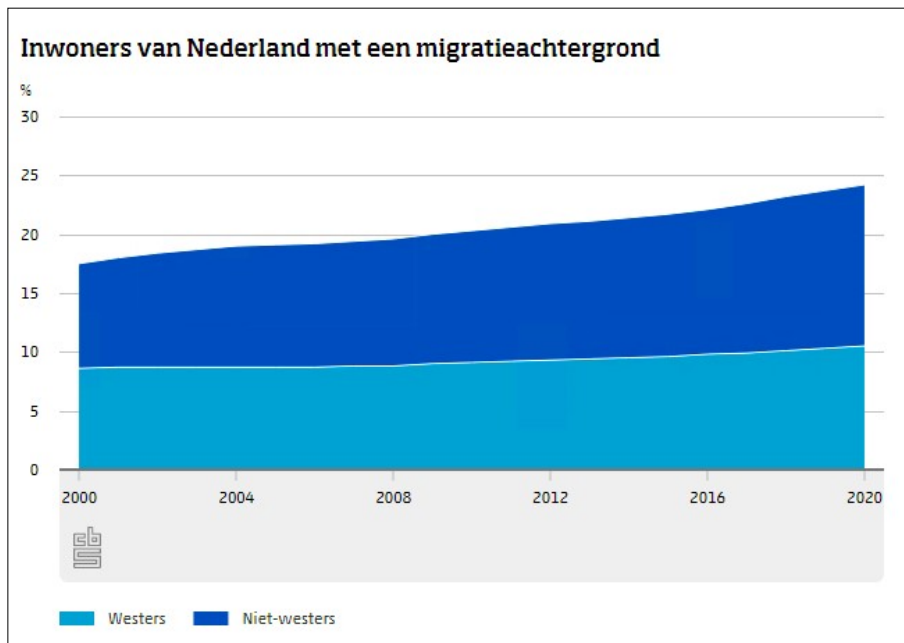
³⁰ SCP (2019) *Eindevaluatie van de participatiewet*.

³¹ Rijksoverheid. 'Vereenvoudiging Wajong',

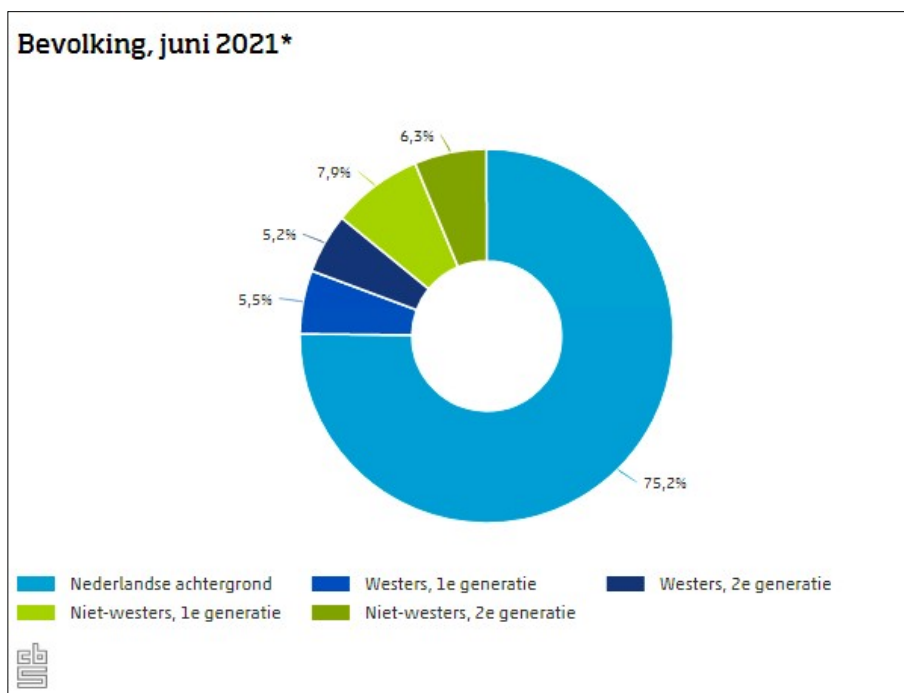
<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/wajong/vereenvoudiging-wajong-vanaf-2020>

³² SER JP (2019) *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, p. 30.

niet-westerse migratieachtergrond in verhouding jonger dan de groep met een Nederlandse of westerse migratieachtergrond.³³

Figuur xx: Inwoners van Nederland met een migratieachtergrond. Bron: CBS.³⁴

³³ CBS (2021) Hoeveel mensen met een migratieachtergrond wonen in Nederland?, <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/migratieachtergrond>

³⁴ CBS (2021) Hoeveel mensen met een migratieachtergrond wonen in Nederland?, <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/migratieachtergrond>

Figuur xx: Samenstelling van de bevolking naar (migratie)achtergrond. Bron: CBS.³⁵

In de Kantar-enquête is ingegaan op de haalbaarheid van de toekomstplannen van jongeren in relatie tot hun (niet-westerse) migratieachtergrond. Als het gaat om jongeren met een autochtone achtergrond en jongeren met een migratieachtergrond, zijn er significante verschillen zichtbaar tussen hen. Deze verschillen zullen in de volgende hoofdstukken per thema worden besproken, evenals de belemmeringen die jongeren ervaren op deze terreinen als gevolg van discriminatie en racisme. Bij het maken van keuzes over hun toekomst, krijgt 54 procent van de jongeren met een migratieachtergrond hulp van hun ouders, versus 73 procent van alle jongeren. Jongeren met een migratieachtergrond krijgen eerder hulp van hun partner dan van vrienden, zoals het geval is bij autochtone jongeren. Als het gaat om het bereiken van hun doelen, dan krijgt 72 procent van de jongeren met een migratieachtergrond advies van hun ouders, verzorgers of familie. Dat is een daling ten opzichte van bijna 20 procent ten opzichte van 2018: toen was dat namelijk nog 91 procent. Ouders, verzorgers of familie helpen met het opbouwen van een netwerk (27 procent in 2021; 18 procent in 2019) en met school of studie (26 procent in 2021; 18 procent in 2019). Op deze twee gebieden is de betrokkenheid van familie van jongeren met een migratieachtergrond dus toegenomen.³⁶

Zoals in de vorige paragraaf benoemd, geeft 54 procent van de jongeren hun leven gemiddeld een 8 of hoger. Van de jongeren met een migratieachtergrond geeft 47 procent hun leven gemiddeld een 8 of hoger, met een gemiddeld cijfer van 7,1.

In de komende hoofdstukken zal per mijlpaal worden ingegaan op de sociaaleconomische achtergrond van jongeren met een (niet-westerse) migratieachtergrond en de kansen die zij al dan niet krijgen.

2.3 Ondernemerschap

In de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019) stelt het SER JP dat ondernemerschap populair is onder jongeren.³⁷ Jongeren ondernemen steeds vaker: ongeveer 50 procent van de startende zelfstandigen is jonger dan 35 jaar.³⁸ Ook in deze verkenning beschrijven we jongeren tot 35 jaar die graag ondernemer willen worden of zich inmiddels op dat pad hebben begeven. Eerder stelde het SER JP de vraag wat jongeren nodig hebben om te ondernemen en met welke risico's zij (beter) moeten (kunnen) omgaan.³⁹ Uit de enquête van Kantar blijkt dat het grootste deel van de jongeren het waarschijnlijk of misschien wel haalbaar acht om een eigen onderneming te starten (51 procent in 2021 ten opzichte van 44 procent in 2019). Belemmeringen die zij ervaren zijn onder meer niet genoeg startkapitaal hebben (33 procent in 2021; 51 procent in 2019) en niet weten waar te beginnen (27 procent in 2021; 34 procent in 2019). De angst om te mislukken (failliet te gaan) is in beide jaren hetzelfde gebleven (26 procent).⁴⁰

Naar aanleiding van de vorige verkenning is het actiepunt geformuleerd om onderzoek te doen naar de oorzaken die maken dat jongeren starten met een onderneming, maar vooral

³⁵ CBS (2021) Hoeveel mensen met een migratieachtergrond wonen in Nederland?, <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/migratieachtergrond>

³⁶ Rapport Enquête Kantar Public (2021) *Ontplooiingskansen voor jongeren: Vervolgmeting naar de ontplooiingskansen en ervaren knelpunten onder jongeren van 16-34 jaar Uitgevoerd in opdracht van het Jongerenplatform van de Sociaal-Economische Raad (SER)*, p. 36.

³⁷ SER JP (2019) *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, p. 173.

³⁸ SER JP (2019) *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, p. 166-67.

³⁹ SER JP (2019) *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, p. 166.

⁴⁰ Rapport Enquête Kantar Public (2021) *Ontplooiingskansen voor jongeren: Vervolgmeting naar de ontplooiingskansen en ervaren knelpunten onder jongeren van 16-34 jaar Uitgevoerd in opdracht van het Jongerenplatform van de Sociaal-Economische Raad (SER)*, p. 23.

ook waarom een groot deel van hen vroegtijdig hiermee stopt. Het SER JP wil graag meer inzicht hierin verkrijgen. Daarnaast is verder onderzoek gewenst naar de vaardigheden en kennis die jongeren nodig hebben, en welke rol het onderwijs hierin speelt en zou kunnen spelen. Ook is nog weinig bekend over de kijk van jongeren op ondernemerschap en bepaalde vormen van ondernemen, zoals ondernemen via sociale media. De bovenstaande vragen dienen, onder andere, als uitgangspunt voor een verdere verkenning van ondernemerschap onder jongeren en de kansen en belemmeringen die jonge ondernemers (in spe) ervaren.

2.4 Klimaat en duurzaamheid

In de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019) zijn de onderwerpen klimaat en duurzaamheid niet aan de orde gekomen. Met de toetreding van de JKB tot het SER JP kwamen deze onderwerpen prominenter in de besprekingen naar voren. En terecht, want de onderwerpen raken aan alle onderdelen van het leven en veel jongeren vinden het belangrijk zich ermee bezig te houden en verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek dat de JDC heeft uitgevoerd met behulp van de Opp App voor het rapport *En nu... daden!* (2021) bleek dat veel jongeren zich zorgen maken over het klimaat. In het advies pleit de JDC om economisch herstel te gebruiken voor een versnelde duurzaamheidstransitie en investeringen daar ook aan te koppelen.⁴¹ In hoofdstuk 7 wordt ingegaan op verschillende mismatches tussen het klimaatbeleid en de gevolgen daarvan voor jongeren.

⁴¹ JDC (2021) *En nu... daden!*

3. Vervolgopleiding

Wat valt op:

- Kansengelijkheid in het onderwijs: het maakt uit wie je bent en waar je vandaan komt voor de kansen die leerlingen en studenten krijgen.
- De kwaliteit van stages en stagediscriminatie in het mbo en hbo zijn een onverminderd aandachtspunt.
- Prestatiedruk en psychische klachten onder jongeren nemen steeds meer toe.

3.1 Trends en ontwikkelingen

Stand van zaken voortgezet onderwijs

In het voortgezet onderwijs volgen leerlingen vaker onderwijs op hogere niveaus dan enkele jaren geleden. Zo blijkt dat in 2018 47 procent van de leerlingen staat ingeschreven in havo of vwo ten opzichte van 41 procent in 2014. In het voortgezet onderwijs is sprake van een daling van leesprestaties van 15-jarigen, zo stelt de Inspectie van het Onderwijs. Tegelijkertijd zijn er geen veranderingen zichtbaar in eindexamencijfers Nederlands.⁴² Internationaal vergelijkend onderzoek wijst uit dat 25 procent van de 15-jarigen risico loopt op laaggeletterdheid. Het gaat dan voornamelijk om vmbo-leerlingen en leerlingen met lager opgeleide ouders. Maar de afname van leesvaardigheid lijkt op bijna alle niveaus te spelen. Ook op het gebied van wiskunde en natuurwetenschappen is sprake van dalende prestaties van leerlingen maar die daling gaat minder hard dan voor leesvaardigheid en Nederlandse leerlingen behoren voor die vakken nog steeds tot de beste 20 procent ter wereld.⁴³

Stand van zaken middelbaar beroepsonderwijs

Afgelopen jaren was er sprake van een stijgende lijn in de resultaten binnen het mbo, maar deze lijn zet zich niet voort. Een lager percentage mbo-studenten behaalt een diploma en het behaalde diploma is vaker onder het verwachte niveau. Daarnaast stijgt het percentage voortijdig schoolverlaters. De kans om het mbo te verlaten met een diploma is niet voor iedereen even groot en is afhankelijk van geslacht, achtergrond en leeftijd. Opvallend zijn de verschillen tussen de prestaties van mannelijke en vrouwelijke studenten. De prestaties van mannelijke studenten blijven achter bij die van vrouwen maar dit werkt niet negatief uit op de arbeidsmarkt (zie hoofdstuk 3). De Inspectie van het Onderwijs wijst er op dat er opleidingen zijn die onvoldoende bewaken dat de stageplekken studenten inzetten voor activiteiten die passen bij het kwalificatiedossier. Ook de communicatie vanuit de opleiding met studenten en leerbedrijven kan verbeterd worden. Niet altijd worden zij volledig en tijdig geïnformeerd over alle aspecten van de stage.⁴⁴ De SER bepleitte onlangs dat alle studenten een stagevergoeding ontvangen waarin minimaal hun onkosten worden gedekt.⁴⁵ Daarbij wordt verwezen naar een recent gemaakte afspraak tussen, onder andere, het ministerie van OCW en de MBO Raad.⁴⁶ Het SER JP steunt de aanpak van de Rijksoverheid om mbo-studenten eenzelfde vergoeding aan te bieden als hbo- en wo-studenten die stage lopen bij het Rijk. In

⁴² Inspectie van het Onderwijs (2020) *De Staat van het Onderwijs 2020*, p. 81.

⁴³ Inspectie van het Onderwijs (2020) *De Staat van het Onderwijs 2020*, p. 80-86.

⁴⁴ Inspectie van het Onderwijs (2020) *De Staat van het Onderwijs 2020*, p. 141.

⁴⁵ SER (2021) *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen*, p. 72.

⁴⁶ Afspraak op 3 december 2020 tussen het ministerie van OCW en Stichting van de Arbeid, de MBO Raad, JOB en SBB. Afsproken is dat stagiairs ten minste een vergoeding van gemaakte onkosten verdienen voor hun stage. Zie: Kamerbrief van de minister van OCW over beantwoording moties en toezeggingen middelbaar beroepsonderwijs, 15 december 2020.

de JOB-monitor 2020 zijn stages ook een belangrijk aandachtspunt. Zo blijkt onder meer dat van de ondervraagde BOL-studenten slechts één op de drie positief is over de voorbereiding en begeleiding vanuit school en dat 22 procent van de studenten moeite heeft met het vinden van een stageplaats. Wel zijn veel BOL-studenten en ook veel BBL-studenten tevreden over wat zij leren en hoe ze begeleid worden op hun stageplaats.⁴⁷

Er bestaan verschillende initiatieven om uitval onder mbo-studenten te voorkomen, zoals Mjaar⁴⁸ en het Twents aansluitingsnetwerk.⁴⁹ De Inspectie van het Onderwijs heeft voor het eerst systematisch onderzoek gedaan naar de bewuste of onbewuste overwegingen van mbo 4-studenten om al dan niet door te studeren. Het blijkt dat de sociaaleconomische achtergrond een minder grote invloed heeft dan vaak wordt aangenomen. In plaats van het inkomen of opleidingsniveau van ouders gaat het vaak over studenten met faalangst of overmatige examenstress. Ook beïnvloedt de omgeving van een student zijn of haar keuze om wel of niet door te studeren.⁵⁰ In paragraaf 2.2 wordt dieper ingegaan op het mentaal welzijn van studenten.

Toptraject bevordert doorstroom tussen mbo en hbo

Het Toptraject is een doorgaand leertraject (vo-mbo-hbo). Ambitieuze mbo'ers die graag hun hbo-diploma willen halen kunnen hieraan deelnemen. Het leertraject is opgezet door verschillende middelbare scholen, ROC van Twente en Hogeschool Saxion.⁵¹ Allereerst richt men zich op het beperken van uitval als gevolg van aansluitingsproblemen. Leerlingen krijgen verdiepend onderwijs aangeboden vanaf het derde jaar in het vmbo tot het eerste studiejaar in het hbo. Ruim duizend studenten doen inmiddels mee aan het traject en het afgelopen jaar is de eerste groep gestart op het hbo. Demissionair minister Van Engelshoven van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap noemt het Toptraject een voorbeeld van goede begeleiding en doorstroom dankzij de samenwerking tussen de verschillende onderwijsinstellingen.⁵²

Stand van zaken hoger onderwijs

De instroom van studenten in het bekostigd hoger onderwijs neemt toe, in het wetenschappelijk onderwijs veel sterker dan in het hoger beroepsonderwijs. De groei in het wetenschappelijk onderwijs komt vooral doordat er meer internationale studenten instromen. De groei in het hoger beroepsonderwijs hangt samen met de toename van studenten in de Associate Degree (AD). De hbo-bachelor zal naar verwachting de komende jaren krimpen. Het SER JP constateert dat het hoger onderwijs nog altijd, mede dankzij aanvullende beurzen, goed toegankelijk is. Wel ziet het JP een aantal risico's ten aanzien van de instroom en doorstroom van sommige groepen in het hoger onderwijs. Bij opleidingen met een beperkt aantal plaatsen komen minder Nederlandse studenten binnen met een niet-westerse migratieachtergrond, minder Nederlandse vrouwen en minder studenten waarvan de ouders een lager inkomen hebben. Verder kan de toegankelijkheid van het onderwijs op den duur onder druk komen te staan door onderfinanciering.⁵³

⁴⁷ JOB (2020) *JOB-monitor 2020*, p. 21.

⁴⁸ <https://www.m-jaar.nl/>

⁴⁹ <https://www.aansluitingsnetwerk.nl/>

⁵⁰ Inspectie van het Onderwijs (2021) *Wel of niet naar de hogeschool? Achterliggende mechanismen van onbedoelde zelfselectie in het keuzeproces van mbo 4-studenten*.

⁵¹ <https://www.toptraject.nl/>

⁵² ScienceGuide (7 oktober 2021). 'Weghalen schotten tussen mbo en hbo zou grote winst zijn voor studenten', <https://www.scienceguide.nl/2021/10/weghalen-schotten-tussen-mbo-en-hbo-zou-grote-winst-zijnvoor-studenten/>

⁵³ PwC Strategy& (2021) Toereikendheid, doelmatigheid en kostentoekeerking in het mbo, hbo en wo&o, p. 77.

Het SER JP constateert in de verkenning *Studeren zonder druk* (2021) dat het sociaal leenstelsel in de praktijk verschillende nadelige gevolgen kent, zoals meer schulden onder studerenden, meer belemmeringen op weg naar zelfstandigheid, grote financiële druk op studerenden uit de middeninkomens, een afname in de doorstroom vanuit het mbo en een brede ontwikkeling van studenten die onder druk staat.⁵⁴ Het SER JP vraagt dan ook aandacht voor de financiële positie van jongeren en stelt dat het huidige studiefinancieringssysteem een ongunstige invloed uitoefent op de zelfstandigheid en het toekomstperspectief van jongeren, de aandacht voor het welzijn en de weerbaarheid van studerenden, het bevorderen van kansgelijkheid en het bieden van mogelijkheden voor een brede ontwikkeling van jongeren. Daarom doet het SER JP in de verkenning een voorstel voor een alternatief studiefinancieringsstelsel.⁵⁵

Opleidingsniveau

Jaarlijks verlaten 200.000 studenten voor de eerste keer het onderwijs. De meesten van hen hebben een diploma. Steeds vaker is dat een mbo 4-diploma of een hbo-diploma en steeds minder vaak een mbo 1- of 2-diploma. Van de jongvolwassenen heeft bijna de helft een diploma in het hoger onderwijs behaald. In 2019 had ruim 24 procent een hbo- en ruim 15 procent een wo-diploma behaald. Het deel van de bevolking met een diploma op middelbaar niveau schommelt de laatste tien jaar rond de 40 procent. Behalve door een betere plaatsing stijgt de diplomahoogte ook doordat de laatste jaren meer leerlingen en studenten diploma's stapelen of überhaupt de mogelijkheid krijgen om een diploma te halen, zoals vso-leerlingen die vaker examen zijn gaan doen (van 3.100 in 2013 naar ongeveer 4.800 in 2019). Juist op deze twee punten lijkt er in 2018/2019 echter weer sprake te zijn van een afname. Het is dus de vraag of de stijging van de diplomahoogte in de toekomst verder doorzet. Het aandeel onderwijsverlaters met een wo-diploma is de afgelopen vijf jaar stabiel. In internationaal perspectief zijn onze jongeren hoog opgeleid; het aandeel hoogopgeleiden is hoger dan het Europees gemiddelde.⁵⁶

Voor het derde jaar op rij is het aantal voortijdig schoolverlaters gestegen sinds 2015/2016. Er zijn relatief veel jongens en jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond onder schoolverlaters. Hoewel onder de mensen met een niet-westerse migratieachtergrond sprake is van een daling, blijft het aandeel binnen deze groep zonder startkwalificatie (31 procent) nog steeds groter dan binnen andere bevolkingsgroepen. Het streven van de overheid om in 2024 maximaal 20.000 jongeren zonder startkwalificatie het onderwijs te laten verlaten, raakt daarmee steeds meer buiten bereik. In september 2020 sprak het SCP de verwachting uit dat door de verwachte recessie als gevolg van de coronapandemie het aantal voortijdig schoolverlaters in de komende jaren waarschijnlijk weer zal afnemen, of minder snel zal toenemen. Het beeld van het SCP was toen dat jongeren langer zullen studeren omdat de uitstroom naar de arbeidsmarkt in tijden van economische krimp minder aantrekkelijk is.⁵⁷ Inmiddels is de arbeidsmarkt weer aangetrokken en in sectoren waar al tekorten waren, is die er nog steeds of zelfs vergroot. In hoofdstuk 3 wordt duidelijk dat de arbeidsmarktpositie van jongeren sterk afhankelijk is van de conjunctuur.

Toename afstandsonderwijs door corona biedt voor- en nadelen

Sinds de schoolsluitingen tijdens de coronacrisis heeft het afstandsonderwijs een vlucht genomen. Het volgen van online onderwijs kan voordelen bieden voor jongeren met een chronische aandoening, bijvoorbeeld omdat zij daarmee energie kunnen besparen en het onderwijsprogramma meer flexibel kunnen volgen. Anderzijds kan afstandsonderwijs ervoor

⁵⁴ SER JP (2021) *Studeren zonder druk. Voorstel voor een nieuw stelsel van studiefinanciering*, pp. 7-9.

⁵⁵ SER JP (2021) *Studeren zonder druk. Voorstel voor een nieuw stelsel van studiefinanciering*.

⁵⁶ Inspectie van het Onderwijs (2020) *De Staat van het Onderwijs 2020*, p. 15.

⁵⁷ SCP (2020) *De sociale staat van Nederland 2020*.

zorgen dat regelmaat verdwijnt, de kwaliteit van het onderwijs afneemt, er minder begeleiding is vanuit de opleiding en minder sociaal contact tussen leerlingen en studenten. Uit enquêteonderzoek van LSVb blijkt dat sinds de coronacrisis veel meer studenten met een functiebeperking en/of ondersteuningsvraag belemmeringen ervaren. Meer dan de helft van de ondervraagde studenten wordt belemmerd in het volgen van een studie (eerder was dit ongeveer een vijfde van de studenten met een functiebeperking).⁵⁸

Stichting JongPIT krijgt signalen van deze studenten dat de ervaren belemmeringen mede zijn veroorzaakt door onzekerheid, een slechte organisatie en docenten die in het begin van de coronacrisis niet waren voorbereid. JongPIT pleit voor een goede balans tussen online en fysiek onderwijs en aandacht voor jongeren die extra risico lopen om ziek te worden als gevolg van het coronavirus. Uit onderzoek van JongPIT blijkt bovendien dat 68 procent van de geraadpleegde jongeren met een chronische aandoening in de toekomst online en op afstand wil studeren en werken. Een recente peiling wijst zelfs uit dat 89 procent hier positief tegenover staat.⁵⁹ De stichting wijst er dan ook op dat het flexibel volgen van onderwijs ook in de toekomst een passende aanpak zou zijn voor studenten met een chronische aandoening, ook vanwege de aanwezigheidsplicht die op veel onderwijsinstellingen geldt. Jongeren met een chronische aandoening lopen tijdens hun opleiding namelijk meer studievertraging op ten opzichte van gezonde leeftijdsgenoten. Ook hebben zij vaak een hogere studieschuld terwijl zij tegelijkertijd minder mogelijkheden hebben om naast hun studie te werken en een duurzame baan te vinden na het behalen van hun diploma. In paragraaf (3.3.1) is studeren met een chronische aandoening verder uitgewerkt.

Afstandsonderwijs biedt ook voor- en nadelen voor studenten zonder chronische aandoening. Een van de voordelen is een grote mate van flexibiliteit, terwijl minder contacten met als gevolg eenzaamheid een van de nadelen kan zijn die studenten ondervinden. De Inspectie van het Onderwijs constateert in een rapport over 16 maanden coronacrisis (2021) dat studenten minder tevreden zijn over het hoger onderwijs dan voor de crisis het geval was. De Inspectie onderzocht wat de gevolgen van de coronacrisis zijn op verschillende aspecten van de kwaliteit van onderwijs, welke gevolgen dat heeft en wat opleidingen ondernemen om negatieve gevolgen te herstellen en positieve gevolgen te behouden. Met name hbo-studenten, armere studenten en studenten met een psychische of lichamelijke beperking hebben vaker hinder ondervonden van de coronacrisis.⁶⁰

3.2 Mentaal welzijn

Er is al langere tijd aandacht voor de toenemende psychische klachten die studenten ervaren. Het CBS constateerde in september 2021 dat 15 procent van de bevolking van 12 jaar of ouder in de eerste twee kwartalen van 2021 psychisch ongezond was. Sinds 2001, het jaar waarin het CBS van start ging met de monitoring van mentale gezondheid, is dit percentage niet zo hoog geweest.⁶¹ Onlangs is de eerste landelijke monitor van het RIVM verschenen waarin is onderzocht hoe het staat met de mentale gezondheid van studenten in het hoger onderwijs. Uit dit onderzoek komen alarmerende cijfers. De helft van de ruim 28.000 onderzochte studenten (51 procent) ervaart psychische klachten (zoals angst en somberheid), en 12 procent van hen zelfs in ernstige mate. Veel jongeren ervaren emotionele uitputtingsklachten (68 procent) en een kwart (26 procenten) van de studenten geeft in het

⁵⁸ LSVb (2020) *Onderwijs op afstand; Een onderzoek naar de ervaringen van studenten met afstandsonderwijs naar aanleiding van de coronacrisis*.

⁵⁹ Stichting JongPIT (2020) *Corona effectanalyse voor jongeren met een chronische aandoening*.

⁶⁰ ScienceGuide (13 oktober 2021) *Hbo'ers en armere studenten vaker getroffen door coronacrisis*, <https://www.scienceguide.nl/2021/10/hboers-en-armere-studenten-vaker-getroffen-door-coronacrisis/> Zie ook: Inspectie van het Onderwijs (2021) *Technisch rapport hoger onderwijs: Bovensectoraal themaonderzoek 16 maanden coronacrisis*.

⁶¹ CBS (3 september 2021) *Mentale gezondheid in eerste helft 2021 op dieptepunt*, <https://www.cbs.nl/nlnl/nieuws/2021/35/mentale-gezondheid-in-eerste-helft-2021-op-dieptepunt>

onderzoek aan in de afgelopen vier weken af en toe of vaker de wens te hebben gehad dood te willen zijn, of te willen gaan slapen en nooit meer wakker te worden (levensmoeheid). Verder blijkt dat studenten veel stress, prestatiedruk en slaapproblemen ervaren en dat sprake is van eenzaamheid en een gebrek aan sociale steun, zoals van familie en vrienden.⁶²

Ervaringen van scholieren en studenten

In de afgelopen tien jaar is divers onderzoek verschenen waaruit blijkt dat sprake is van toenemende psychische klachten bij jongeren. In 2012 rapporteerde de Grote Studiedrukenquête dat 39,9 procent van de studenten wel eens zeer veel stress ervaart. Dat uit zich in onder meer faalangst, slecht slapen, uitstelgedrag en piekeren.⁶³ Onderzoek naar het welzijn van studenten van Hogeschool Inholland laat een tweeledig beeld zien. Enerzijds vinden studenten zichzelf gezond, hanteren ze een gezonde leefstijl en zijn ze bevlogen. Anderzijds heeft 23,6 procent van de studenten 'wel eens' en 54,7 procent van de studenten 'dikwijls', 'zeer dikwijls' of 'altijd' stress ervaren in het studiejaar 2017-2018. De grootste stressoren zijn volgens deze studenten onder meer deadlines, bijvoorbeeld voor verslagen en projecten (59 procent), onduidelijkheid omtrent studie (regels, procedures, verwachtingen, 53 procent) en hoge eisen aan jezelf stellen (50 procent).⁶⁴ Enquêteonderzoek van de Radboud Universiteit onder diens studenten in 2017 toonde aan dat 62 procent van de studenten met veel of zeer veel stressklachten te maken heeft en dat 60 procent van de studenten druk ervaart. Onder meer het gevoel om naast de studie extra curriculaire activiteiten te moeten ondernemen, ervaren prestatiedruk, een strakke studieplanning, een gebrek aan mogelijkheden om rust te nemen, het BSA en het arbeidsmarktperspectief werden als redenen voor druk aangedragen. Naast stress bleek ook veel sprake te zijn van eenzaamheid. Ongeveer een kwart van de studenten voelde leegte of miste mensen om zich heen.⁶⁵ Onderzoek van Hogeschool Windesheim laat eveneens zien dat jongeren steeds meer te maken hebben met mentale druk. 25 procent van de ondervraagde studenten heeft burnout-klachten, die met name worden verklaard door prestatiedruk. Bijna 40 procent van de studenten heeft lichte tot matige angst- en depressieklachten en ruim 14 procent zelfs in ernstige mate.⁶⁶

Ook het mentaal welzijn van internationale studenten behoeft extra aandacht. Een enquêteonderzoek onder deze studenten toont aan dat meer dan de helft van de respondenten (heel) veel stress ervaart en ongeveer de helft (heel) veel irritatie en eenzaamheid ervaart sinds september 2020. Bijna een kwart van de studenten ervaart nauwelijks tot geen gevoelens van blijdschap en meer dan de helft van de respondenten ervaart psychische problemen sinds september 2020. De onderzoekers stellen dat het van belang is deze ontwikkelingen te blijven volgen, zeker gezien het feit dat, als gevolg van de coronacrisis, de mentale gezondheid van de internationale studenten kwetsbaarder is dan in 'normale' omstandigheden het geval is.⁶⁷

⁶² RIVM (2021) *Monitor Mentale gezondheid en Middelengebruik Studenten hoger onderwijs. Deelrapport I. Mentale gezondheid van studenten in het hoger onderwijs*. De onderzoekers houden er vanzelfsprekend rekening mee dat de onderzoeksbevindingen zijn gedaan in coronatijd. De komende jaren zal het onderzoek tweejaarlijks worden herhaald, onder meer om te bezien of de invloed van de coronapandemie op de mentale gezondheid van studenten al dan niet blijft voortduren.

⁶³ De Grote Studiedrukenquête is in 2012 afgenomen door afgenomen door de redacties van de bladen/sites van tien universiteiten en vijf hogescholen. In totaal hebben 5497 studenten deelgenomen.

⁶⁴ Hogeschool Inholland (2019) *Studentenwelzijn 2017-2018 Resultaten kwantitatief en kwalitatief onderzoek naar het welzijn van studenten van Hogeschool Inholland*.

⁶⁵ Radboud Universiteit (2018) *Welzijn onder studenten: Radboud Cares*.

⁶⁶ Hogeschool Windesheim (2018) *Factsheet Onderzoek Studieklimaat, gezondheid en studiesucces 2017*.

⁶⁷ Erasmus Student Network Nederland, Landelijke Studentenvakbond & Interstedelijk Studenten Overleg (2021) *Annual International Student Survey 2021*.

Onderzoek van OneTwentyone in opdracht van LAKS in schooljaar 2019/2020 biedt inzicht in het bestaan van prestatiedruk onder middelbaar scholieren. Een bepaalde vorm van prestatiedruk is volgens de onderzoekers niet verkeerd maar wordt problematisch voor leerlingenwelzijn als de druk na een bepaalde tijd niet wordt verlaagd en dus chronisch wordt. Een van de oorzaken van chronische prestatiedruk is de in het onderwijs aanwezige 'toetscultuur', volgens het LAKS gedefinieerd als: [...] *het fenomeen waarbij toetsing plaatsvindt als doel van het onderwijsproces in plaats van toetsing te gebruiken als middel om de onderwijsontwikkeling te monitoren en te bevorderen.* [...] Gevolg hiervan is dat leerlingen leren om een voldoende cijfer te behalen en niet om kennis tot zich te nemen en te onthouden. School is daarmee een afrekenmachine geworden. Het LAKS pleit voor een cultuurverandering in het onderwijs waarin niet cijfers en controle maar de leerling en het leerproces centraal staan.⁶⁸ Andere oorzaken van chronische prestatiedruk zijn volgens het rapport van OneTwentyone de aanwezigheid van teveel deadlines (toetsen, huiswerk en projecten vallen vaak tegelijk) en hoge verwachtingen die leerlingen zichzelf en ouders hen opleggen.⁶⁹

Ook in andere landen is studentenwelzijn een aandachtspunt. Zo blijkt uit onderzoek onder Britse, Canadese en Amerikaanse studenten dat zij 33 procent meer druk ervaren dan generatiegenoten van ongeveer 30 jaar geleden. Ook blijken ze kritischer jegens zichzelf en hebben een beduidend hoger streefniveau. De veranderende maatschappij wordt hiervoor als belangrijkste oorzaak benoemd door de onderzoekers.⁷⁰

SER JP in gesprek met studenten over mentale gezondheid en studeren

In de themabijeenkomst over mentale gezondheid wordt door de deelnemende studenten aangegeven dat een studie wordt ervaren als 'een bron van vreugde'. Het volgen van een opleiding komt de mentale gezondheid daarmee ten goede omdat het onder andere sociale contacten oplevert, maar daarnaast zorgt het studeren ook voor druk. Studie, stage en werk moeten immers worden gecombineerd en daarnaast moeten ook nog alle financiën onder controle zijn. De jongeren geven aan dat er veel van hen wordt verwacht en dat de mate van gevraagde pro-activiteit belemmerend kan werken. Een betrokken studieloopbaanbegeleider (SLB'er), een studentcoach en meer flexibiliteit kunnen dan een wereld van verschil maken om zo te studeren dat studenten er mentaal niet onder te lijden hebben.

Mentale druk op verschillende niveaus

De oorzaken van de ervaren mentale druk onder studenten zijn divers. Naast de maatschappelijke context en sociale omgeving zijn er individuele omstandigheden en eigenschappen aan te wijzen die maken dat jonge mensen in meer of mindere mate mentale druk ervaren (zie verder paragraaf 4.4). De relatie tussen het sociaal leenstelsel en toenemende mentale druk onder studenten is niet eenduidig vast te stellen maar verschillende studies geven signalen af waaruit blijkt dat het mentale welbevinden van studenten niet losstaat van de huidige studieschulden.⁷¹ De Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (RVS) benoemt een mismatch tussen individuele ervaringen en maatschappelijke verwachtingen. Jongeren bevinden zich in een pluriforme levensfase waarin zij zich ontwikkelen en hun weg zoeken te midden van alle vrijheden, mogelijkheden en kansen. Dat kan onzekerheid met zich meebrengen. Die zoektocht vindt plaats in een maatschappij waarin hoge en vaak eenzijdige verwachtingen aan jongeren worden gesteld.

⁶⁸ LAKS (2021) *Toetscultuur*.

⁶⁹ OneTwentyone (2020) *Rapport explorerend kwalitatief onderzoek naar prestatie en druk onder leerlingen op de middelbare school*.

⁷⁰ Curran, T. & A.P. Hill (2017). Perfectionism is increasing over time. A meta-analysis of birth cohort differences from 1989 to 2016. *American Psychological Association* 2019, 145(4), 410 – 429.

⁷¹ SER (2021) *Studeren zonder druk. Voorstel voor een alternatief studiefinancieringsstelsel*.

Die kunnen uitmonden in dwingende maatstaven die de druk voor jongeren hoog opvoeren. Jongeren zijn er volgens de Raad bij gebaat dat zij enerzijds in het onderwijs en op de arbeidsmarkt voldoende ruimte krijgen om zich op persoonlijk vlak te ontwikkelen en zich zodoende zelfstandig kunnen verhouden tot de verwachtingen die hen worden opgelegd. Anderzijds is het volgens de Raad nodig dat jongeren meer ruimte krijgen om hun eigen identiteit te ontwikkelen en hun leven zo vorm te geven als bij hen past.⁷²

Onderzoek van psycholoog Dopmeijer toont aan dat de mate waarin een student zich thuis voelt ('sense of belonging') binnen een hogeschool of universiteit erg bepalend is voor het welzijn van studenten en bijdraagt aan veerkracht. Het is volgens Dopmeijer belangrijk dat hogescholen en universiteiten studenten screenen op psychosociale problemen en preventieve studentenwelzijnsprogramma's te implementeren zodat het mentaal welzijn van studenten kan worden bevorderd en vertraging en uitval kan worden voorkomen. Net als de RVS pleit Dopmeijer voor meer ruimte voor persoonlijke ontwikkeling in het onderwijs.⁷³ Dit sluit aan bij de wens van het SER JP om tijdens de studie studentsucces centraal te stellen in plaats van studiesucces. Daar waar studiesucces gaat over het zo snel mogelijk behalen van een diploma, gaat studentsucces over het succes dat een student ervaart op het gebied van persoonlijke ontwikkeling en zelfontplooiing dankzij de ruimte die daarvoor wordt geboden.⁷⁴ Individuele begeleiding is van groot belang om studentsucces te behalen. Die begeleiding staat echter onder druk door de onderfinanciering van het hoger onderwijs.⁷⁵ Terwijl de studentenaantallen blijven groeien, blijft de bekostiging achter. Hierdoor wordt de Rijksbijdrage per student steeds lager met als gevolg dat de student-docent-ratio snel oploopt.⁷⁶

De SER vraagt niet alleen aandacht voor studentsucces, maar ook voor een brede talentontwikkeling van kinderen en jongeren, waarin naast het ontwikkelen van verschillende vaardigheden (zoals cognitieve, sportieve, technische en creatieve vaardigheden) ook aandacht moet zijn voor de mentale ontwikkeling. Om regie te kunnen houden over het eigen leven en welbevinden is het van belang dat kinderen en jongeren leren hoe zij zich staande kunnen houden in de huidige samenleving en in het contact met anderen. Een positieve ontwikkeling is bijvoorbeeld het plan voor een landelijk alliantienetwerk *Mentale kracht* dat zich richt op de bewustwording van de persoonlijke, maatschappelijke en economische waarde van mentale (veer-)kracht in alle levensfasen en op de ontwikkeling van een structureel gefinancierde sociale en digitale infrastructuur.⁷⁷

Inspanning om mentaal welzijn te bevorderen

In Nederland bestaan verschillende initiatieven die het mentaal welzijn van studenten willen bevorderen.

Nationale Jeugdraad (NJR)

Zo heeft de Nationale Jeugdraad (NJR) mentale ontwikkeling van jongeren benoemd als één van prioriteiten van het bestuur in de periode 2020/2021. Onder meer met de projecten

⁷² RVS (2018) *Over bezorgd. Maatschappelijke verwachtingen en mentale druk onder jongvolwassenen.*

⁷³ Dopmeijer, J.M. (2021) *Running on empty. The impact of challenging student life on wellbeing and academic performance.* Proefschrift.

⁷⁴ Van Veluwen, M. (2020) *Wat betekent studentsucces? Een verkenning aan de hand van verschillende studentenverhalen*, p. 3.

⁷⁵ PwC Strategy& (2021) *Toereikendheid, doelmatigheid en kostentoerekening in het mbo, hbo en wo&o.*

⁷⁶ <https://www.universiteitenvannederland.nl/dalende-rijksbijdrage.html>

⁷⁷ SER (2021) *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen.* Zie ook: Kraak, A. (Nji) & Kleinjan (M.) (2021) *Naar gezamenlijke veerkracht en kansen voor iedereen. Een nieuw fundament voor mentaal welbevinden van de jeugd.*

Hoofdzaken en Kopkracht wordt mentaal welzijn bespreekbaar gemaakt onder jongeren en in de media en politiek.

Trimbos-instituut

Ook het Trimbos-instituut spant zich in om het mentale welzijn van jongeren te verbeteren. Belangrijke onderdelen van de kennisagenda van Trimbos hebben betrekking op het versterken van basisvaardigheden van kinderen,⁷⁸ inzet op preventie, het in beeld brengen van de psychische gezondheid van de jeugd, het bevorderen van regie en samenhang en het bieden van laagdrempelige, betrouwbare en beschikbare zorg.⁷⁹

Landelijk Netwerk Studentenwelzijn in het hoger onderwijs

Het Expertisecentrum inclusief onderwijs (ECIO) informeert, adviseert en ondersteunt hogescholen, universiteiten en het mbo bij vraagstukken op het gebied van inclusief onderwijs en studentenwelzijn.⁸⁰ ECIO heeft ook het Landelijk Netwerk Studentenwelzijn ho opgericht. In dit netwerk worden ervaringen en kennis gedeeld, goede voorbeelden in beeld gebracht en knelpunten gesignaleerd als het gaat om het welzijn van studenten. Het netwerk is bedoeld voor vertegenwoordigers van initiatieven op het gebied van studentenwelzijn en voor professionals in het hoger onderwijs.⁸¹

Caring Universities

De Vrije Universiteit Amsterdam, Universiteit Leiden, Universiteit Maastricht en Universiteit Utrecht hebben zich verenigd met het project Caring Universities. Het mentale welzijn van studenten van de vier betrokken onderwijsinstellingen wordt in kaart gebracht en studenten krijgen tools aangeboden om hier zelf mee aan de slag te gaan.⁸²

Praktijkaarten Nationaal Programma Onderwijs

Met gebruik van gelden van het Nationaal Programma Onderwijs na corona (NPO) zijn praktijkvoorbeelden ontwikkeld die scholen ondersteunen om het welbevinden van scholieren in het po en vo te verbeteren. Zo is er een praktijkkaart 'Duurzaam investeren in Welbevinden' en een praktijkkaart 'Welbevinden en gelijke kansen'.⁸³

Denktank Mentale vooruitgang

Niet specifiek gericht op jongeren maar zeker ook vermeldenswaardig is de Denktank Mentale vooruitgang, die zich als doel heeft gesteld om mentale vooruitgang van alle Nederlanders hoog op de maatschappelijke agenda te krijgen.⁸⁴

⁷⁸ www.welbevindenopschool.nl

⁷⁹ <https://www.trimbos.nl/kennis/geluk-onder-druk-onderzoek-naar-mentaal-welzijnjongeren/kennisagenda-mentale-gezondheid-jeugd>

⁸⁰ <https://www.ecio.nl/wp-content/uploads/sites/2/2020/03/036-ECIOalgemene-flyer.pdf>

⁸¹ <https://ecio.nl/het-landelijk-netwerkstudentenwelzijn-ho/>

⁸² <https://caring-universities.com/nl/>

⁸³ <https://www.nponderwijs.nl/actueel/nieuws/2021/11/18/praktijkaarten-welbevinden>

⁸⁴ <https://www.argumentenfabriek.nl/nl/voorbeeldwerk/denktank-mentale-vooruitgang/#denktankmentale-vooruitgang>

3.3 Inclusie

3.3.1 Studeren met een chronische aandoening

Goede informatie en begeleiding is essentieel

Hoewel de toegankelijkheid van het (hoger) onderwijs over het algemeen goed is blijkt het voor sommige jongeren lastiger te zijn om een opleiding te (gaan) volgen dan voor anderen. 36 procent van de ondervraagde jongeren met een chronische aandoening uit de Kantar-enquête geeft aan extra belemmeringen te ervaren op het gebied van het volgen van een opleiding. Ze geven aan vooral behoefte te hebben aan goede begeleiding, hulp en begrip vanuit de opleiding en voldoende financiële middelen. Het Verwey-Jonker Instituut constateerde in 2019 dat van de groep jongeren met een chronische aandoening een significant groter deel is gestopt met een opleiding zonder dat zij een diploma hebben gehaald (7 procent), dan van de groep jongeren zonder een chronische aandoening (4 procent).⁸⁵ In de LAKS-monitor 2020 geeft ongeveer een derde van de ruim 46.000 ondervraagde middelbare scholieren aan dat zij één of meer beperkingen hebben. Bijna de helft daarvan zegt er op school ook last van te hebben. Eveneens ongeveer de helft van de scholieren vindt dat docenten voldoende rekening houden met hun beperking.⁸⁶ Voor de JOB-monitor 2020 is aan mbo-studenten met een chronische aandoening gevraagd wat zij vinden van de hulpmiddelen en aanpassingen die hun school hen biedt. Ongeveer een derde van de jongeren oordeelt hierover negatief (meer dan in 2018), een derde is positief en een derde neutraal.⁸⁷ Ook het Expertisecentrum inclusief onderwijs (ECIO) laat zien dat studenten met een functiebeperking al jaren kritisch zijn over voorlichting, intake en begeleiding die scholen hen bieden. Studenten met een beperking zijn wel positief over het begrip dat zij krijgen van docenten en medestudenten, maar ze vinden wel dat hun docenten vaak relevante kennis van zaken missen. Ook de aanpassing van tentamens, aanpassing van gebouwen en digitale toegankelijkheid worden relatief goed beoordeeld. De informatievoorziening schiet volgens het Expertisecentrum tekort. Want ook al kunnen voorzieningen voor studenten met een functiebeperking op papier nog zo goed zijn, het werkt alleen als studenten én docenten er goed over geïnformeerd worden.⁸⁸ De behoefte aan meer kennis bij studenten/medescholieren én docenten wordt ook door het Verwey-Jonker Instituut benoemd, evenals gelijke kansen op goede begeleiding en hulpmiddelen.⁸⁹ Nu zijn de kansen van jongeren met een chronische aandoening nog te veel afhankelijk van wie ze tegenkomen en hoe een en ander is georganiseerd bij de opleiding.

Stagelopen met een chronische aandoening

Uit onderzoek van SWOM blijkt dat studenten met een beperking diverse drempels ervaren in hun zoektocht naar een stage, alsook gedurende de stage. De studenten geven aan dat zij het lastig vinden om volledig open te zijn over hun beperking, uit angst dat ze daardoor niet worden aangenomen. Een bijkomende drempel is dat studenten niet altijd om extra aanpassingen op hun stageplek durven te vragen, zoals een aangepast toetsenbord, beeldscherm of extra begeleiding. Voor het merendeel van de studenten is het positief afronden van een of meerdere stages een verplicht onderdeel van de opleiding. Voor alle jongeren is het belangrijk dat zij een stage kunnen volgen en voor jongeren met een chronische aandoening wellicht zelfs nog meer. Stage-ervaringen bereiden studenten immers

⁸⁵ Verwey-Jonker (2019) *Een actueel perspectief op kinderen en jongeren met een chronische aandoening in Nederland*.

⁸⁶ LAKS-monitor 2020, p.70.

⁸⁷ JOB-monitor 2020. *Studeren met een beperking*, pp. 105-112.

⁸⁸ ECIO (2018) *Jaarrapport Studeren met een functiebeperking, aandoening of ziekte*, p. 26.

⁸⁹ Verwey-Jonker (2019) *Een actueel perspectief op kinderen en jongeren met een chronische aandoening in Nederland*.

voor op het actief en effectief participeren op de arbeidsmarkt. Daarnaast wordt hun inhoudelijke kennis verbreed en geeft een stage hen de gelegenheid om belangrijke competenties te ontwikkelen.

SER JP in gesprek met studenten over studeren met een chronische aandoening

In de themabijeenkomst waarin is gesproken met studenten met een chronische aandoening geven zij signalen af die aandacht verdienen. Zo wordt een aantal keren benoemd dat zij het zichzelf aanrekenen dat het studeren niet zo verloopt als bij studenten zonder chronische aandoening. Daarnaast ervaren studenten een gebrek aan begeleiding en geven ze aan dat het systeem om te studeren niet op hen is ingericht. Er wordt een voorbeeld gegeven van niet-beschikbare hulp vanuit de school, terwijl thuis ook geen ondersteuning kan worden geboden. Het is onduidelijk waar informatie vandaan moet worden gehaald en de school weet dit ook niet te bieden. Deelnemende studenten geven aan dat ze iemand missen die naast hen staat om te helpen. Dit kan bijvoorbeeld een specialist zijn op het gebied van chronische aandoeningen of een andere student. Daarbij hoeft het wiel niet opnieuw uitgevonden te worden: er zijn verschillende onderwijsinstellingen die zeer veel waardering krijgen omtrent de begeleiding van studenten met een chronische aandoening. Dat wordt gewaardeerd en de hoop wordt uitgesproken dat andere onderwijsinstellingen dezelfde aanpak zullen gaan hanteren.

Grote verschillen bij Individuele Studietoelage

Op grond van de Participatiewet kunnen studenten vanaf 18 jaar met een arbeidsbeperking een beroep doen op een Individuele Studietoelage (IST). In de praktijk blijkt deze toeslag nauwelijks te worden gebruikt omdat weinig mensen op de hoogte zijn van het gebruik van de toeslag. Bovendien is er een groot verschil per gemeente in de hoogte van dit bedrag.⁹⁰ Slechts een kwart van de jongeren is bekend met de regeling en slechts 7 procent maakt er ook daadwerkelijk gebruik van. Bij de afwijzingen is meer dan de helft het gevolg van onvolledig ingevulde formulieren.⁹¹ In 2019 beloofde de staatssecretaris van SZW al 9 dat er maatregelen zouden komen om de uitvoering van de IST te verbeteren en het bedrag te harmoniseren.⁹² Desondanks bleek in 2021 dat er nog steeds te weinig jongeren bekend zijn met de regeling en het bedrag nog steeds verschilt tussen gemeenten. Uit een inventarisatie van de LSVb en CNV Jongeren bleek dat van de vijftiengrootste gemeenten slechts elf de beloofde 300 euro studietoelage aan functiebeperkingen uitkeren. Daarnaast is slechts 7 procent van de 66.000 studenten met een arbeidsbeperking in het hoger onderwijs op de hoogte van de regeling.⁹³ In antwoord op Kamervragen van de Tweede Kamerleden Werner en Peters heeft de minister van SZW onlangs aangegeven dat het volgens hem niet wenselijk is dat de hoogte van de IST per gemeente verschilt en dat het kabinet de regeling daarom wil verbeteren, door de vermogenstoets te schrappen en de toeslag te harmoniseren. Een nieuw kabinet moet hier verder vorm aan geven. Verder heeft de minister aangegeven dat hij, na een aanbod van de LSVb, ISO en CNV Jongeren, graag meedenkt over het verhogen van de bekendheid van de regeling.⁹⁴ In september 2021 ontvangen studenten met een beperking

⁹⁰ Brief van Ieder(in) over 'Individuele studietoelage (onderdeel breed offensief)' van 17 september 2020 aan de vaste Kamercommissie voor SZW.

⁹¹ Inspectie SZW (2018) *Evaluatie Individuele studietoelage*, p. 9.

⁹² Kamerbrief van de staatssecretaris van SZW over maatregelen individuele studietoelage in de Participatiewet, 8 juli 2019.

⁹³ LSVb en CNV Jongeren, april 2021, *Individuele studietoelage voor mensen met een arbeidsbeperking. Een verkenning van de verschillen tussen de 25 grootste gemeenten*.

⁹⁴ Antwoord van Minister Koolmees (Sociale Zaken en Werkgelegenheid) (ontvangen 1 juni 2021) op vragen van de leden Werner en Peters (beiden CDA) aan de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid over studenten met een beperking die nog steeds te weinig studietoelage krijgen (ingezonden 12 mei 2021). Aanhangsel van de Handelingen 3010.

nog steeds ongelijke individuele studietoelagen.⁹⁵ CNV Jongeren, Ieder(in) en de LSVb zijn daarom een landelijke actie gestart. De organisaties roepen studenten op om hun gemeenteraad te mailen met het verzoek om de individuele studietoelage te verhogen naar 300 euro.⁹⁶ In november 2021 werd bekend dat vanaf 1 april 2022 alle studenten met een medische beperking in elk gemeente dezelfde studietoelage krijgen. Studenten krijgen vanaf hun 18^e jaar 150 euro en vanaf 21 jaar 300 euro.⁹⁷ Daarmee is het knelpunt van de onbekendheid van de regeling bij studenten echter niet opgelost. Bovendien is nog steeds discussie over de hoogte van de toelage. Deze is immers leeftijdsafhankelijk en volgens sommigen te laag, ook voor 21-plussers.⁹⁸

Informatie en begeleiding voor studenten

Er zijn diverse initiatieven ontstaan om jongeren met een chronische aandoening te voorzien van juiste informatie en begeleiding. Op de website www.mbotogankelijk.nl, die is opgericht op initiatief van het Expertisecentrum inclusief onderwijs in samenwerking met JOB en Stichting JongPIT kunnen (aankomende) studenten informatie vinden over ondersteuning en begeleiding die voor hen beschikbaar is. Studenten in het hoger onderwijs kunnen terecht op de website <https://www.hogeronderwijstogankelijk.nl/>.

3.3.2 Studeren met een niet-westerse migratieachtergrond

Stijgend onderwijsniveau studenten met niet-westerse migratieachtergrond

In het mbo past de plaatsing van studenten met een niet-westerse migratieachtergrond steeds vaker bij het niveau van de vooropleiding. Het diplomarendement van deze studenten (tweede generatie) is tot 2017/2018 gestegen. Het aandeel studenten met een niet-westerse migratieachtergrond onder voortijdig schoolverlaters is nog groot, maar neemt wel af. Ook in het hoger onderwijs zijn er positieve ontwikkelingen. Net zoals voor andere studenten het geval is, blijft voor studenten met een niet-westerse migratieachtergrond de deelname aan het hoger onderwijs groeien, zowel relatief als absoluut. Deze studenten doen het qua diplomarendement weliswaar nog steeds minder goed dan studenten zonder migratieachtergrond of met een westerse migratieachtergrond, maar voor studenten met een niet-westerse migratieachtergrond van de tweede generatie geldt dat vooral bij de wobachelor het verschil in studiesucces kleiner wordt.⁹⁹ Wel zijn er, zoals in paragraaf 2.2 beschreven, relatief veel jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond onder schoolverlaters. Ook stellen SEO en het Verwey-Jonker Instituut (2020) dat jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond relatief vaak een mbo-bol-opleiding hebben afgerond of geen

⁹⁵ NOS (september 2021) Nog steeds ongelijke toelagen voor student met beperking: 'Waar wachten ze op, <https://nos.nl/artikel/2397846-nog-steeds-ongelijke-toelagen-voor-student-met-beperking-waarwachten-ze-op>

⁹⁶ LSVb (17 september 2021) CNV Jongeren, LSVb en Ieder(in) starten mailactie voor studenten met een beperking, <https://decorrespondent.nl/12794/een-rechtvaardige-wereld-begint-niet-bij-gelijke-kansen-in-het-onderwijs/3116950596210-28f2df7f>

⁹⁷ Kamerstukken 35 897, nr. 16, 11 november 2021, Gewijzigd amendement van de leden Maatoug en Gijs van Dijk ter vervanging van nr. 14 over de individuele studietoelage.

⁹⁸ Zie de Kamervragen van de leden Van Dijk en De Hoop (bieden PvdA) d.d. 23 september 2021 (beantwoord op 15 oktober 2021) over 'ongelijke toelagen voor student met een beperking', waarin wordt geconstateerd dat een student gemiddeld 550 euro per maand verdient en de regering is verzocht, in de unaniem aangenomen motie-Raemakers c.s. 2), om de studietoelage in lijn te brengen met de studieregeling van de Wajong2010.

⁹⁹ Inspectie van het Onderwijs (2020) *De Staat van het Onderwijs 2020*, p. 18.

startkwalificatie hebben behaald, in verhouding tot jongeren zonder migratieachtergrond. Dit geldt voor zowel mannen als vrouwen, waarbij vrouwen vaak hoger zijn opgeleid.¹⁰⁰

Volgens het Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS) heeft een steeds groter deel van de studenten in het hbo en wo een migratieachtergrond. Deze groep bereikt het hoger onderwijs, vaker dan studenten zonder migratieachtergrond, door het stapelen van diploma's van oplopende niveaus.¹⁰¹ Het SER JP constateerde in 2019 dat sprake is van een stapeling van risico's en onzekerheden bij bepaalde groepen jongeren. Jongeren die beschikken over voldoende hulpbronnen komen er vaak wel, hoewel zij ook te maken hebben toenemende risico's en onzekerheden. Maar er zijn ook jongeren die over minder hulpbronnen beschikken om risico's op te vangen. Voor hen is het veel lastiger hun positie te ontstijgen. Dat wordt bijvoorbeeld zichtbaar bij jongeren met een migratieachtergrond die, ondanks het behalen van een hoge opleiding ('sociale stijgers'), het toch moeilijk hebben op de arbeidsmarkt.¹⁰² Uit de enquête van Kantar blijkt dat jongeren met een migratieachtergrond het minder vaak haalbaar achten dan jongeren zonder een migratieachtergrond dat zij hun huidige opleiding zullen afmaken en een vervolgopleiding zullen volgen.¹⁰³

Stageproblematiek bij jongeren met een migratieachtergrond

Niet alle studenten vinden even makkelijk een stageplaats, zo stelt de Inspectie van het Onderwijs. Zo moeten studenten met een niet-westerse achtergrond vaker sollicitatiebrieven schrijven om een stageplaats te bemachtigen dan studenten zonder migratieachtergrond. In het schooljaar 2019-2020 zijn bij het Meldpunt Stagediscriminatie van de Samenwerkingsorganisatie Beroepsonderwijs Bedrijfsleven (SBB) 47 meldingen van stagediscriminatie binnengekomen. In het jaar daarvoor waren dat 62 meldingen. In enkele gevallen kon worden aangetoond dat er sprake was van stagediscriminatie en heeft het meldpunt maatregelen genomen. Volgens de Inspectie blijkt uit hun onderzoeken naar de beroepspraktijkvorming (bpv) dat er voornamelijk aandacht wordt geschonken aan stagediscriminatie als het gaat om gevallen die bij een opleiding bekend zijn. Minder aandacht wordt besteed aan preventie. Het is voor alle studenten van belang dat stagediscriminatie op de agenda staat, zodat opleidingen en studenten het herkennen en er ook naar kunnen handelen, aldus de Inspectie.¹⁰⁴ Uit recent onderzoek van het Verwey-Jonker Instituut blijkt dat studenten met een migratieachtergrond wel degelijk minder kansen hebben op een stageplek. Bovendien ervaren zij discriminatie tijdens het sollicitatieproces en gedurende de stage.¹⁰⁵

¹⁰⁰ SEO en Verwey-Jonker Instituut (2020) *De impact van de coronacrisis op de overgang onderwijsarbeidsmarkt*, p. 12.

¹⁰¹ Kennisplatform Integratie & Samenleving (2021) *Hoogopgeleiden met een migratieachtergrond over een gestapelde onderwijsroute en het belang van steun*, p. 3.

¹⁰² Zie bijvoorbeeld: Van der Raad, S. (2015). *Othering and Inclusion of Ethnic Minority Professionals: A study on Ethnic Diversity Discourses, Practices and Narratives in the Dutch Legal Workplace*. Proefschrift; De Jong, M. (2012) *Ik ben die Marokkaan niet! Onderzoek naar identiteitsvorming van Marokkaans-Nederlandse hbojongeren*. Proefschrift.

¹⁰³ Rapport Enquête Kantar Public (2021) *Ontplooiingskansen voor jongeren: Vervolgmeting naar de ontplooiingskansen en ervaren knelpunten onder jongeren van 16-34 jaar Uitgevoerd in opdracht van het Jongerenplatform van de Sociaal-Economische Raad (SER)*, p. 42.

¹⁰⁴ Inspectie van het Onderwijs (2021) *De Staat van het Onderwijs*, p. 158.

¹⁰⁵ Verwey-Jonker (2021) *Ongelijke kansen op de stagemarkt* via <https://www.verwey-jonker.nl/artikel/mbostudenten-utrecht-hebben-te-maken-met-stagediscriminatie/>

3.4 Conclusies en aanbevelingen

Nederlandse jongeren die het onderwijs verlaten zijn hoog opgeleid in vergelijking met jongeren uit veel andere landen. Kansongelijkheid is echter een belangrijk aandachtspunt. Er is sprake van, soms grote, verschillen die ertoe leiden sommige leerlingen meer kansen krijgen dan anderen. Onder meer het opleidingsniveau en inkomen van ouders spelen daarbij een belangrijke rol. Kinderen van ouders met een sociaaleconomische lagere positie blijken kwetsbaarder te zijn gedurende hun schoolloopbaan. Dat maakt dat zij met een minder gunstige uitgangspositie de arbeidsmarkt betreden en zelf ook een grotere kans hebben om in een sociaaleconomische lagere positie terecht te komen en een lager inkomen te krijgen.¹⁰⁶ In het voortgezet onderwijs lopen op 15-jarige leeftijd voornamelijk vmbo-leerlingen met lager opgeleide ouders risico op laaggeletterdheid. Het SER JP vindt het belangrijk dat er meer inzicht komt in de oorzaken van afnemende leesvaardigheid in het voortgezet onderwijs en mogelijke aangrijpingspunten om het tij te keren. Een van die aangrijpingspunten is volgens het SER-advies *Gelijke kansen in het onderwijs* het verbeteren van de kwaliteit van het funderend onderwijs, onder meer door investeren in kwalitatief goede leraren en schoolleiders.¹⁰⁷ In dit advies heeft de SER veel aanbevelingen gedaan om de kansengelijkheid in het onderwijs te bevorderen. Zo pleit de SER ervoor dat later selecteren de norm wordt omdat het huidige systeem van vroege selectie in het funderend onderwijs nadelige effecten heeft op gelijke leeransen. Verder vraagt de Raad aandacht voor barrières bij in- en doorstroom zodat alle jongeren de kans krijgen om een opleiding te volgen in het middelbaar beroeps- en hoger onderwijs en zich daarmee verder te ontwikkelen.

Opvallend zijn verder de verschillen tussen de prestaties van mannelijke en vrouwelijke studenten in het mbo. Het SER JP wil graag meer weten over de (verklaring voor) deze verschillen. Het SER JP vindt het belangrijk dat alle jongeren in staat worden gesteld om een zo hoog mogelijk opleidingsniveau te behalen. Dat betekent echter niet dat een hoog opleidingsniveau moet worden verheven tot doel op zich. Er zullen altijd verschillen blijven tussen mensen. Daar komt bij dat er ook veel behoefte is aan praktisch opgeleide jongeren. Wel is het belangrijk dat alle jongeren de kans krijgen om zich zo optimaal mogelijk te ontwikkelen. Het gaat volgens het SER JP om studentsucces in plaats van studiesucces. Daar waar studiesucces gaat over het zo snel mogelijk behalen van een diploma, gaat studentsucces over het succes dat een student ervaart op het gebied van persoonlijke ontwikkeling en zelfontplooiing dankzij de ruimte die daarvoor wordt geboden.

De kansen voor jongeren om zich goed te kunnen ontwikkelen op school of tijdens een opleiding of studie zijn dus niet gelijk verdeeld. Dat geldt ook voor jongeren met een chronische aandoening, zij hebben behoefte aan meer hulp en ondersteuning. Dat is nu onvoldoende. Het is volgens het SER JP van belang dat er meer zicht komt op wat die hulp en ondersteuning dan precies moet zijn en hoe dat voor iedereen (beter) toegankelijk kan worden gemaakt. Nu zijn de kansen van jongeren met een chronische aandoening nog te veel afhankelijk van waar ze wonen, wie ze tegenkomen en hoe een en ander is georganiseerd bij de opleiding. Het SER JP is blij dat onlangs is besloten dat de Individuele Studietoelage vanaf 1 april 2022 voor alle studenten met een medische beperking gelijk zal zijn. Een aandachtspunt blijft echter de bekendheid bij studenten van deze regeling en de hoogte van de toelage.

Het SER JP constateert in de verkenning *Studeren zonder druk* (2021) dat het sociaal leenstelsel in de praktijk verschillende nadelige gevolgen kent, zoals meer schulden onder studerende, meer belemmeringen op weg naar zelfstandigheid, grote financiële druk op studerende uit de middeninkomens, een afname in de doorstroom vanuit het mbo en een

¹⁰⁶ SER (2021) *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen*, p. 49.

¹⁰⁷ SER (2021) *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen*, p. 96.

brede ontwikkeling van studenten die onder druk staat.¹⁰⁸ Het SER JP vraagt dan ook aandacht voor de financiële positie van jongeren en stelt dat het huidige studiefinancieringssysteem een ongunstige invloed uitoefent op de zelfstandigheid en het toekomstperspectief van jongeren, de aandacht voor het welzijn en de weerbaarheid van studerende, het bevorderen van kansgelijkheid en het bieden van mogelijkheden voor een brede ontwikkeling van jongeren. Daarom doet het SER JP in de verkenning een voorstel voor een alternatief studiefinancieringsstelsel.¹⁰⁹

Verder vormen de stages een belangrijk aandachtspunt. Een goede stage biedt jongeren praktijkervaring voor het vak dat zij willen gaan beoefenen, bevat heldere communicatie en begeleiding en verdient een passende vergoeding. Jongeren met een migratieachtergrond hebben meer moeite om een stage te vinden, onder meer als gevolg van discriminatie. Het SER JP vindt dat iedere student recht heeft op een stage of leerwerkplek. Het is daarom van belang om initiatieven tegen stagediscriminatie te faciliteren en kennis bij onderwijsinstellingen hierover te vergroten. Onderwijsinstellingen moeten hun verantwoordelijkheid nemen door studenten te ondersteunen bij het zoeken van een stage en bedrijven die discrimineren, aan te spreken.¹¹⁰ In het mbo en hbo moet een goed werkend, onafhankelijk orgaan komen dat toeziet op de kwaliteit van stages en stageproblematiek zoals uitbuiting van stagiaires, (on)betaalde stages, racisme, discriminatie. De SER bepleitte onlangs dat alle studenten een stagevergoeding ontvangen waarin minimaal hun onkosten worden gedekt.¹¹¹ Daarbij wordt verwezen naar een recent gemaakte afspraak tussen, onder andere, het ministerie van OCW en de MBO Raad.¹¹²

Het SER JP steunt de aanpak van de Rijksoverheid om mbo-studenten eenzelfde vergoeding aan te bieden als hbo- en vwo-studenten die stage lopen bij het Rijk.

In de afgelopen tien jaar toont divers onderzoek aan dat scholieren en studenten in toenemende mate stress en psychische klachten ervaren. Verschillende onderzoekers pleiten voor meer ruimte voor persoonlijke en mentale ontwikkeling in het onderwijs. Om regie te kunnen houden over het eigen leven en welbevinden is het van belang dat kinderen en jongeren leren hoe zij zich staande kunnen houden in de huidige samenleving en in het contact met anderen. Het is echter ook belangrijk dat maatschappelijke ontwikkelingen die mentale klachten bij jongeren veroorzaken worden besproken en aangepakt. Het SER JP stelt tot slot dat het van groot belang is dat er structureel meer geïnvesteerd wordt in het hoger

¹⁰⁸ SER JP (2021) *Studeren zonder druk. Voorstel voor een nieuw stelsel van studiefinanciering*, pp. 7-9.

¹⁰⁹ SER JP (2021) *Studeren zonder druk. Voorstel voor een nieuw stelsel van studiefinanciering*.

¹¹⁰ SER (2021) *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansgelijkheid voor iedereen*, p. 108.

¹¹¹ SER (2021) *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansgelijkheid voor iedereen*, p. 110.

¹¹² Afspraak op 3 december 2020 tussen het ministerie van OCW en Stichting van de Arbeid, de MBO Raad, JOB en SBB. Afgesproken is dat stagiaires ten minste een vergoeding van gemaakte onkosten verdienen voor hun stage. Zie: Kamerbrief van de minister van OCW over beantwoording moties en toezeggingen middelbaar beroepsonderwijs, 15 december 2020.

onderwijs zodat studenten de persoonlijke begeleiding kunnen blijven ontvangen die ze nodig hebben om hun studentsucces te behalen.

4. Aan het werk en ondernemen

Wat valt op:

- Jongeren worden bij economische tegenwind als eerste geraakt. Dat bleek ook weer tijdens de coronacrisis.
- Ondersteuning van jongeren hangt aan elkaar van incidentele maatregelen in plaats van structureel beleid.
- Het nieuwe pensioenstelsel heeft grote gevolgen voor jongeren.
- De grootste stijger in burn-outklachten is de groep jonge werkenden.
- De arbeidsmarkt is nog onvoldoende inclusief, ook voor jongeren

4.1 Trends en ontwikkelingen

Aansluiting onderwijs-arbeidsmarkt¹¹³

Voor veel jongeren die gediplomeerd het mbo, hbo of wo verlaten, verloopt de overgang naar de arbeidsmarkt goed. Van deze jongeren heeft 85 procent een jaar na afloop van het laatste studiejaar werk, in loondienst of als zelfstandige. Het werk sluit voor 79 procent van de gediplomeerde schoolverlaters aan op het niveau van het gevolgde onderwijs.¹¹⁴ Ongeveer twee derde van de gediplomeerden zou dezelfde opleiding opnieuw kiezen. Een jaar na uitstroom uit het onderwijs hebben mannen vaker werk en een hoger uurloon dan vrouwen met dezelfde opleiding. Zo ligt de baankans voor mannen met een mbo 1- of 2-diploma 12,5 procent hoger dan voor vrouwen. Hun uurloon ligt vier procent hoger. Alleen bij hbo- en wogediplomeerden zijn er een jaar na het verlaten van het onderwijs nog geen grote verschillen in arbeidsparticipatie en uurloon tussen mannen en vrouwen. Na vijf jaar zijn die verschillen er wel. De Stichting van de Arbeid heeft een handreiking uitgebracht die verschillende doelgroepen in het bedrijfsleven moet helpen om gelijke beloning voor mannen en vrouwen voor gelijkwaardig werk te realiseren.¹¹⁵

Met het oog op de arbeidsparticipatie van jongeren is het van belang dat het aanbod van opleidingen aansluit bij de vraag op de arbeidsmarkt. Jongeren moeten daarom goed worden voorbereid op de vaardigheden en competenties die de arbeidsmarkt nodig heeft. Volgens de SER is het belangrijk dat zij goed zicht hebben op de arbeidsmarkt en de arbeidsmarktkansen van opleidingen. Dan kunnen zij een beter afgewogen keuze maken. Dat vergroot de kansen op het krijgen van een baan.¹¹⁶ In het advies *Gelijke kansen in het onderwijs* (2021) stelt de SER daarnaast dat onderwijs niet kan worden gereduceerd tot 'opleider voor de arbeidsmarkt', maar dat het onderwijs jongeren ook voorbereidt op een zelfstandig bestaan in onze samenleving. Bovendien wijst onderzoek uit dat wanneer jongeren kiezen voor specifiekere opleidingen, dat in het algemeen tot resultaat heeft dat school-naar-werktransities een hoger niveau hebben als het gaat om werk- en inkomenszekerheid.¹¹⁷

¹¹³ Inspectie van het Onderwijs (2020) *De Staat van het Onderwijs 2020*, p. 11-12. Dit betreft informatie gebaseerd op gegevens voordat Nederland werd getroffen door de coronapandemie in maart 2020. Deze informatie blijft weliswaar relevant omdat het kan dienen als referentiepunt ten opzichte van de situatie als gevolg van de coronapandemie.

¹¹⁴ Huijgen, T., Meng, C., & Peeters, T. (2019) *Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 2018*. ROA Fact Sheets No. 006.

¹¹⁵ Stichting van de Arbeid. *Je verdiende loon! Handreiking gelijke beloning*, <https://www.stvda.nl/nl/thema/arbeid-zorg/gelijke-beloning>

¹¹⁶ SER (2021) *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen*.

¹¹⁷ SER (2021) *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen*, p. 77.

De kans op werk is net zo snel toegenomen voor voortijdig schoolverlaters (vsv'ers)¹¹⁸ als voor schoolverlaters met een startkwalificatie. Voor vsv'ers was in 2014 de kans op werk direct na het verlaten van de studie 26 procent en in 2018 was dit 39 procent. Ook ongediplomeerde voormalige studenten van de entreeopleiding zijn vaker aan het werk. Het arbeidsmarktperspectief van deze groepen blijft wel achter op dat van gediplomeerden. Ook is het aannemelijk dat deze groep als eerste uitvalt als de arbeidsmarkt zich minder gunstig ontwikkelt. Zonder diploma hebben zij dan minder kans op het vinden van een nieuwe baan, waardoor zij op de lange termijn kwetsbaar blijven. De kans op werk is voor bepaalde groepen leerlingen en studenten hoe dan ook beperkt. Dit geldt voor leerlingen en studenten uit het voortgezet speciaal onderwijs (vso), het praktijkonderwijs en uit entreeopleidingen.

Het stijgende onderwijsniveau van studenten met een tweede generatie niet-westerse migratieachtergrond zien we niet terug op de arbeidsmarkt. Deze studenten hebben een jaar na het verlaten van het onderwijs vaker geen werk dan andere onderwijsverlaters. Ook na vijf jaar is dat nog het geval. Het verschil in arbeidsparticipatie tussen studenten met en zonder migratieachtergrond is bij mbo-gediplomeerden groter dan bij hbo- en wo-gediplomeerden. Voor mbo-gediplomeerden ligt het verschil tussen de acht en tien procent, voor hbo- en wo-gediplomeerden op ongeveer zes procent. Na vijf jaar neemt het verschil bij de wo-gediplomeerden verder af, maar bij de hbo- en mbo-gediplomeerden neemt het verschil dan toe. Er zijn geen verschillen in uurloon tussen onderwijsverlaters met en zonder migratieachtergrond.

Corona en de start op de arbeidsmarkt

In een rapport van het College voor de Rechten van de Mens over de gevolgen van de coronacrisis voor de bescherming van mensenrechten op de arbeidsmarkt, wordt beschreven dat uit het studiejaar 2018/2019 bijna 240.000 jongeren van 16 tot 30 jaar de Nederlandse arbeidsmarkt betraden. Onderzoek naar de gevolgen van de coronacrisis op hun start op de arbeidsmarkt wijst uit dat jongeren met een relatief laag opleidingsniveau een steeds minder grote kans hebben op een baan dan jongeren met een relatief hoog opleidingsniveau. Bovendien dalen de baankansen van jongeren met een relatief laag opleidingsniveau sterker dan de baankansen van jongeren met een relatief hoog opleidingsniveau.¹¹⁹ Om jongeren die hard zijn geraakt door de coronacrisis perspectief te bieden en de jeugdwerkloosheid te beperken, hebben minister Koolmees van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) en minister van Engelshoven van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) in juli 2021 een werkagenda vastgesteld voor de komende periode. Dit hebben zij samen met partijen in het onderwijs- en arbeidsmarktveld gedaan. In deze werkagenda (Landelijke Werkagenda Aanpak Jeugdwerkloosheid) is de gezamenlijke aanpak van jeugdwerkloosheid vastgelegd.¹²⁰ In de aanbevelingen wordt verder ingegaan op de tijdelijke aard van initiatieven als deze. Jongeren vinden werkzekerheid van groot belang en dit is versterkt sinds het begin van de coronacrisis.¹²¹ Uit een tussenrapportage van het Verwey-Jonker Instituut en SEO (2021) blijkt dat de baankansen van starters zijn hersteld tot op het niveau van voor de coronapandemie. Wel is het zo dat de ongelijkheid in baankansen tussen opleidingsniveaus is toegenomen. 23.000 jongeren stellen hun intrede op de arbeidsmarkt uit omdat het aanbod is gedaald. Als gevolg hiervan is het aantal jongeren met een baan afgenomen, voornamelijk bij jongeren met structureel lagere arbeidskansen.¹²² Jongeren die een hbo- of wo-opleiding

¹¹⁸ Vsv'ers zijn jongeren die het onderwijs verlaten voor hun 23e jaar zonder een diploma op minimaal havo, vwo- of mbo 2-niveau

¹¹⁹ College voor de Rechten van de Mens (2021) *Mensenrechten in Nederland 2020: De gevolgen van de coronacrisis voor de bescherming van mensenrechten op de arbeidsmarkt*, p. 45.

¹²⁰ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) en ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) (6 juli 2021) 'Meer begeleiding naar vervolgopleiding en werk', <https://www.nieuwsszw.nl/meer-begeleiding-naar-vervolgopleiding-en-werk/>

¹²¹ Beer, Paul de & Conen, Wieteke (2021) *De impact van Covid-19 op de waarde en waardering van werk en het steunbeleid van de overheid*.

¹²² Verwey-Jonker Instituut en SEO (2021) *Een onverwacht valse start op de arbeidsmarkt: De impact van de coronapandemie op de overgang van het onderwijs naar de arbeidsmarkt*, p. i.

hebben afgerond, hebben hiervan minder last. Voor jongeren met een hbo- of wo-diploma die eind 2019 op de arbeidsmarkt kwamen, liggen de baankansen volgens SEO gemiddeld hoger dan die van de vorige lichting starters, na een korte dip aan het begin van de coronapandemie. De pandemie heeft dus weinig vat gehad op hun startpositie.¹²³ Toch is de pandemie nog niet voorbij, dus de onzekerheid blijft. Het is nog onduidelijk welke gevolgen het stopzetten van steunpakketten zal hebben voor jongeren. Jongeren blijven een kwetsbare groep; een groep die het eerst wordt geraakt bij economische tegenwind.

Werkgelegenheid

Begin 2020 zag de situatie op de arbeidsmarkt er nog rooskleurig uit. De werkloosheid lag op het laagste niveau van de afgelopen 19 jaar. De arbeidsmarkt was wat werkloosheid betreft volledig hersteld van de vorige economische crisis, die van 2008 tot en met 2013 duurde. Ook jongeren hadden weer een werkloosheidspercentage op of onder hun oude niveau. Ondanks de krapte op de arbeidsmarkt is het aandeel flexcontracten onder jongeren gestegen. Begin 2020 waren er meer werkenden met een flexibel contract (20 procent) dan in 2008 (17 procent), aan de vooravond van de vorige economische crisis. Vooral 25-minners hadden vaker een flexibel contract dan toen, gevolgd door laagopgeleiden, 25-34-jarigen en mensen met een niet-westerse migratieachtergrond. In een deel van deze groepen (25-minners, laagopgeleiden, mensen met een migratieachtergrond) steeg de werkloosheid tijdens de financiële crisis bovengemiddeld sterk. Begin 2020 lag het aandeel werklozen onder hen weer op of onder het oude niveau, zoals hiervoor gezegd, maar het aandeel met onzeker werk is meer gegroeid dan in andere groepen. De verschillen in baanzekerheid namen dus toe. Ook het aandeel zelfstandigen onder werkenden lag begin 2020 hoger dan in 2008: 17 procent tegenover 14 procent.¹²⁴

Aandeel werkende jonge mannen afgenomen

Het Centraal Planbureau (CPB) constateerde recentelijk dat het aandeel jonge mannen dat werkt, het afgelopen decennium is afgenomen. Dit geldt dan vooral voor mannen in de leeftijdscategorie van 25 tot en met 44 jaar. Voor deze groep is een daling zichtbaar van 5 procentpunt in tien jaar tijd: ruim honderdduizend werkende jonge mannen minder. De daling onder mannen die jonger zijn dan 25 jaar wordt veroorzaakt door het feit dat zij langer doorleren na de middelbare school. Voor mannen in de leeftijd van 25 tot en met 45 jaar wordt de daling onder meer veroorzaakt door een afname in een aantal sectoren waarin relatief veel mannen werkzaam zijn, zoals de industrie en de bouw. Daarnaast speelt de nasleep van de financiële crisis (2008) een rol, zo stelt het CPB. De arbeidsparticipatie van jonge mannen nam tussen 2008 en 2014 sterk af. Als het gevolg van het aantrekken van de economie nam de arbeidsparticipatie weer wat toe, maar keerde niet terug naar het niveau van voor de financiële crisis. Andere factoren die een rol spelen zijn het aandeel mannen dat aangeeft niet te kunnen werken door arbeidsongeschiktheid of ziekte en een toename van het aantal jongeren met een Wajong-uitkering. Deze laatste ontwikkeling is echter sterk afgenomen door de invoering van de Participatiewet (2015) en is daarom waarschijnlijk tijdelijk van aard. Bij mannen in de leeftijdscategorie van 25 tot 34 jaar speelt een hogere onderwijsdeelname ook nog een rol als het gaat om een dalende arbeidsparticipatie.¹²⁵

Baan en werkzekerheid

Er zijn grote verschillen in de mate van baan- en werkzekerheid tussen verschillende soorten flexibele werknemers. Werknemers die een tijdelijk dienstverband hebben maar wel uitzicht

¹²³ SEO (2021) *Studie & Werk 2021: De arbeidsmarktpositie van hbo- en wo-alumni*, p. i.

¹²⁴ SCP (2020) *De sociale staat van Nederland 2020*.

¹²⁵ CPB (15 oktober 2021) Dalende arbeidsparticipatie van jonge mannen, <https://www.cpb.nl/dalende-arbeidsparticipatie-van-jonge-mannen>

hebben om bij goed functioneren in vaste dienst te komen, hebben de meeste baan zekerheid. De coronacrisis heeft hierin wel verandering gebracht. Voor sommige jongeren is het perspectief op een vast contract onzeker geworden. Oproepkrachten en uitzendkrachten hebben daarentegen veel vaker een loopbaan die zowel door een lagere baan- als werkzekerheid wordt getypeerd, ze wisselen vaker van baan en maken vaker een periode van werkloosheid door. Ontwikkelmogelijkheden op het werk gaan gepaard met meer zekere beroepsloopbanen van flexibele werknemers. Degenen die aangeven een cursus te hebben gevolgd (formeel leren), of informeel hebben geleerd door veel autonomie of gevarieerd werk, blijven vaker bij dezelfde werkgever werkzaam, stromen minder vaak uit naar een situatie zonder werk en hebben minder vaak een loopbaan getypeerd door veel baanwisselingen afgewisseld met perioden zonder werk. De grote verschillen in baan- en werkzekerheid tussen verschillende soorten flexibele werknemers hangen slechts in geringe mate samen met verschillen in ontwikkelmogelijkheden. Ook varieert de samenhang met ontwikkelmogelijkheden niet tussen verschillende soorten flexwerkers.¹²⁶ Wel zijn de ontwikkelingsmogelijkheden bij flex aanzienlijk lager dan bij vast.

Verschillende partijen maken zich zorgen over het grote aandeel flexwerkers en zelfstandigen zonder personeel, en dan vooral over degenen onder hen met een zwakke positie op de arbeidsmarkt. De zorgen over flexwerkers sluiten aan bij de mening van deze groep zelf: een ruime meerderheid van de flexibele krachten had liever een vast contract. De meeste zelfstandigen, daarentegen, zijn juist tevreden met hun arbeidspositie.¹²⁷ Daarbij moet worden opgemerkt dat de groep zzp'ers een diverse groep is.

Het SER JP riep in 2019 al op om meer aandacht te besteden aan de negatieve gevolgen van flexibilisering voor jongeren. Als gevolg van een sterke afhankelijkheid van de conjunctuur hebben jongeren minder werk-, baan- en inkomenszekerheid, zo stelde het SER JP. Bovendien kunnen jongeren als gevolg daarvan in mindere mate een leven lang ontwikkelen. De gevolgen van flexwerk werken verder door dan op de arbeidsmarkt alleen; zo stellen jongeren gezinsvorming, een van de pijlpalen die het SER JP hanteert, bijvoorbeeld uit.¹²⁸ In het MLT-advies van de SER (2021) wordt gesteld dat structureel werk in principe georganiseerd wordt op basis van arbeidsovereenkomsten voor onbepaalde tijd. De raad geeft in het advies concreet aan hoe andere contractvormen (uitzendarbeid, oproepcontracten, tijdelijke contracten, ZZP) beter moeten worden gereguleerd zodat meer werk- en inkomenszekerheid ontstaat en concurrentie op arbeidsvoorwaarden wordt voorkomen.¹²⁹

Inkomen

Vrouwen en mannen jonger dan 30 jaar verschillen relatief weinig in inkomen. Daarna wordt de inkomenskloof tussen beide seksen met het stijgen van de leeftijd steeds groter. Het lagere inkomen van vrouwen komt vooral doordat ze meestal in deeltijd werken. Daarnaast gaat onder meer het werken in minder goed betaalde sectoren en beroepen gepaard met een lager uurloon dan mannen. Maar ook het verschil in uurloon neemt met de leeftijd toe. Waar het inkomen van vrouwen tussen 30 en 50 jaar blijft steken op ongeveer 30 duizend euro, stijgt dat van mannen steeds verder.¹³⁰ Dit wordt onder andere veroorzaakt doordat vrouwen na een zwangerschap vaak minder uren gaan werken, en mede door gewinning minder uren blijven werken, terwijl mannen over het algemeen voltijds blijven werken. De vraag voor de komende tijd is of de nieuwe regeling met betrekking tot ouderschapsverlof (zie hoofdstuk 6)

¹²⁶ TNO (2019) *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt. De focus op zekerheid*.

¹²⁷ SCP (2020) *De sociale staat van Nederland 2020*.

¹²⁸ SER JP (2019) *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, pp. 16-17.

¹²⁹ SER (2021) *Sociaal-economisch beleid 2021-2025: Zekerheid voor mensen, een wendbare economie en herstel van de samenleving*.

¹³⁰ Brakel, M. van den et al. (2020). *Emancipatiemonitor 2020: Hoeveel vrouwen zijn economisch zelfstandig?*

hier verandering in zal brengen, en of mannen ook vaker voor kinderen zullen gaan zorgen en parttime werken dan nu het geval is.

In haar boek *Waarom vrouwen minder verdienen* (2021) gaat econoom Van Gool in op de gemiddelde en gecorrigeerde verschillen tussen het inkomen van mannen en vrouwen. Zij beschrijft dat vrouwen per jaar 38 procent minder verdienen dan mannen, wat ervoor zorgt dat ongeveer de helft van de vrouwen niet financieel afhankelijk is. Daarnaast zorgt deze loonkloof ervoor dat vrouwen veel minder vermogen opbouwen, bijvoorbeeld in de vorm van pensioen. Van Gool stelt dat een deel van de loonkloof voortkomt uit het verschil in gewerkte uren, dat zij specificeert in 'betaalde gewerkte uren'. Bij correctie is het verschil in uurloon tussen alle mannen en vrouwen 14 procent: de *gemiddelde* loonkloof. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) heeft de *gecorrigeerde* loonkloof berekend. Deze versie laat zien hoeveel overblijft van de verschillen tussen mannen en vrouwen na correctie voor een twintigtal factoren, zoals opleidingsniveau, functie (wel of niet leidinggevend) en sector. Bij correctie blijft er nog steeds een loonkloof van 6 procent bestaan. Het gecorrigeerde beloningsverschil laat volgens Van Gool zien dat er nog steeds sprake is van discriminatie. Vrouwen verdienen minder dan mannelijke collega's bij het uitvoeren van exact hetzelfde werk. Het CBS noemt dit 'het onverklaarbare loonverschil', in de optiek van Van Gool een eufemistische term.¹³¹

Werkenden met flexibele contracten hebben vaker een financieel vangnet nodig dan anderen omdat zij hun banen afwisselden met een of meerdere perioden van werkloosheid. Jongeren werken vaak middels flexcontracten en behoren tot de groep die nog vaker geen buffers heeft om inkomensverlies op te vangen. Het merendeel van de werknemers met een flexibel contract is jonger dan 35 jaar. In de praktijk worden vaak flexibele contracten ingezet voor jongeren wanneer zij de arbeidsmarkt betreden. In 2019 stelde het SER JP dat er meer aandacht moet zijn voor de negatieve gevolgen van flex voor jongeren. Zij ervaren daardoor immers minder werk-, baan- en inkomenszekerheid. De toename van flexwerk zorgt er daarnaast voor dat jongeren minder gelegenheid krijgen tot een leven lang ontwikkelen.¹³²

Na hun eerste, vaak tijdelijke, baan, krijgen jongeren meer kans op een tweede baan of een vaste baan. Zij zijn daarom oververtegenwoordigd in dit soort banen. Tegelijkertijd staan zij aan het begin van hun leven als volwassene en moeten zij vaak nog vermogen opbouwen en een levenspartner vinden. Toch is het niet zo dat jongeren vanzelf het verschil met vaste werknemers en zelfstandigen inhalen wanneer zij hun carrière vaak zijn begonnen met een flexibel contract en zonder buffers.¹³³ Een deel van hen heeft ook gedurende een langere tijd te maken met flexibele contracten, of werkt jarenlang via een uitzend- en oproepcontract.

Jongeren staan positief tegenover interne flexibiliteit (bijvoorbeeld het zelfstandig kunnen inplannen van uren), maar niet tegenover externe flexibiliteit (onzekerheid over mogelijkheid wanneer te werken, schakelen tussen verschillende locaties, etc.). Flexibele contracten hebben gevolgen voor de loonontwikkeling, het leven lang ontwikkelen (aangezien jongeren daardoor minder gelegenheid tot scholing krijgen), maar ook voor het opbouwen van pensioen. Voor deze jongeren is het risico op werkloosheid groot. Dit heeft ook weer gevolgen voor de bovengenoemde punten. Het vangnet van de sociale zekerheid is dan zeer beperkt. Er bestaat maar kort, veelal laag, recht op een WW-uitkering omdat de duur en hoogte mede

¹³¹ Gool, S. van (2021) *Waarom vrouwen minder verdienen: En wat we eraan kunnen doen*.

Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Business Contact, pp. 91-95.

¹³² SER JP (2019) *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, pp. 16-17.

¹³³ Algemene Rekenkamer (2020) *Sociale vangnetten voor werkenden met een flexibel arbeidsverband: de huidige balans*.

wordt bepaald door arbeidsverleden en gemiddeld gewerkte uren voorafgaan aan ontslag.¹³⁴ Na afloop van een WW-uitkering kan nog recht ontstaan op een bijstandsuitkering waarvoor huishoudsituatie en vermogen relevant zijn. De bijstandsuitkering tot 21 jaar is bovendien gebaseerd op lagere bijstandsnormen.

Uit onderzoek van Motivaction in opdracht van SNS Bank blijkt dat veel Nederlandse jongeren geldproblemen hebben. Van een groep van 1.400 werkende jongeren tussen 18 en 35 jaar gaf een derde aan regelmatig niet rond te komen of echt op te moeten letten. De helft van de jongeren vraagt niet om hulp bij geldproblemen.¹³⁵ In de recente SER-verkenning *Werken zonder armoede* (2021) is erop gewezen dat werkende jongeren (tot 35 jaar en niet zijnde scholieren en studenten, zowel werknemers als zzp'ers) relatief vaker tot de groep werkende armen worden gerekend. Voor een deel is dat uiteindelijk een tijdelijke situatie maar voor een deel ook niet als er bijvoorbeeld sprake is van een laag opleidingsniveau en/of migratieachtergrond. Jonge zzp'ers blijken daarbij extra kwetsbaar en grote moeite te hebben om het hoofd boven water te houden. Financiële problemen zijn niet alleen nadelig voor de jongere in kwestie, maar de problemen werken ook door als het gaat om (de kwaliteit van) werk, zoals arbeidsproductiviteit, concentratieproblemen en ziekteverzuim.¹³⁶

In *Werken zonder armoede* is gewezen op het belang van financieel gezond gedrag. Financieel gezond gedrag vereist financiële geletterdheid en een stap van kennis naar gedrag. Er zijn nog steeds grote verschillen tussen jongeren qua financiële geletterdheid. Gepleit wordt voor opname van financiële educatie in het onderwijscurriculum, en ondersteuning van verstandige financiële keuzes door aanpassing van keuze-architectuur (nudging).¹³⁷ Een deel van de jongeren (15 tot 21 jaar) verdient het wettelijk minimumjeugdloon. Dit is lager dan het volwassen minimumloon. Jongeren tot 30 jaar ontvangen ook bovengemiddeld vaak het minimumloon vergeleken met werkenden in andere leeftijdsgroepen.¹³⁸

Onlangs adviseerde de SER het minimumloon te verhogen (met behoud van koppeling aan sociale uitkeringen) en invoering van een minimumloon per gewerkt uur (in plaats van een minimumloon per maand).¹³⁹ Meer specifiek valt te wijzen op de problematische inkomenssituatie van jongeren tot 21 jaar. Hoewel deze jongeren nog onder de onderhoudsplicht van ouders vallen blijkt dat voor een deel van de jongeren geen mogelijkheid te zijn.

Uit een onderzoek van het NIBUD naar het armoedebeleid onder 80 gemeenten blijkt dat de bijstandsuitkering (tezamen met andere inkomensondersteunende regelingen) voor een aantal typen huishoudens niet voldoende is om van rond te komen. Gewezen wordt op de tekorten bij jongeren tot 21 jaar met een bijstandsuitkering of minimumloon. Zo hebben 18jarigen veelal niet de financiële mogelijkheid om zelfstandig te wonen (de bijstandsuitkering bedraagt 260 euro per maand). Dat geldt in ieder geval voor 18-jarigen met een bijstandsuitkering, studiefinanciering of het minimumloon. Gemeenten hebben onvoldoende

¹³⁴ Specifiek voor flexwerkers waaronder oproepkrachten werd tijdens de eerste lock down een tijdelijke voorziening getroffen in de WW (Tijdelijke overbruggingsregeling voor flexibele arbeidskrachten), dit leidde in 2020 tot circa 11000 toekenningen .

¹³⁵ De Volkskrant (31 augustus 2021) Een derde van de jongeren zegt in onderzoek niet of nauwelijks te kunnen rondkomen, <https://www.volkskrant.nl/cs-bd4b13c7>

¹³⁶ Centraal Bureau voor de Statistiek. 2020. *Schuldenproblematiek in beeld: Huishoudens met geregistreerde problematische schulden 2015-2018*; BKR, *Schuldenmonitor jaarrapport 2020*; Heemskerk, J., Collij, T. (2020) *Armoede en schulden na corona: De opgaven, kansen en dilemma's van corona voor het gemeentelijk armoude/schuldenbeleid*. Nibud (2017) *Personeel met schulden. Een peiling van financiële problemen op de werkvloer*, <https://www.nibud.nl/beroepsmatig/personeel-schulden-2017/> SER (2021) *Werken zonder armoede*.

¹³⁷ SER (2021) *Werken zonder armoede*, pp. 154-155.

¹³⁸ SER (2021) *Werken zonder armoede*.

¹³⁹ SER (2021) *Zekerheid voor mensen, een wendbare economie en herstel van de samenleving*, p. 28. En *Werken zonder armoede* (2021).

mogelijkheden en middelen om hun inkomen aan te vullen.¹⁴⁰ Mede in dit licht stelt de Raad voor om de grondslagen van het sociaal minimum te evalueren en zo nodig te herzien. Ook is aanbevolen om de kostendelersnorm af te schaffen.¹⁴¹

4.2 Ondernemerschap

Hoe ouder iemand is, des te groter is de kans op succesvol ondernemerschap. Dit komt doordat er meer vaardigheden, kennis en vermogen zijn verkregen en iemand bovendien een professioneel en sociaal netwerk heeft kunnen opbouwen. Deze elementen zijn van belang voor het opzetten van een bedrijf.¹⁴² In de Zelfstandigen Enquête Arbeid (ZEA, 2019), uitgevoerd door de Nederlandse Organisatie voor toegepast-natuurwetenschappelijk onderzoek (TNO) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), wordt respondenten gevraagd naar hun situatie voordat zij zelfstandig ondernemer werden, de start als ondernemer en de oprichting van het huidige bedrijf. Ook in eerdere jaren zijn deze vragen voorgelegd.¹⁴³ Over de start en de motivatie hiertoe is dus al het een en ander bekend. Daarentegen is nog niet duidelijk waarom jongeren eerder stoppen met ondernemen.

SER JP in gesprek met jonge ondernemers

In een bijeenkomst met jonge ondernemers benoemen zij verschillende drijfveren om te gaan ondernemen, zoals passie voor het onderwerp of het vakgebied, onvrede over de huidige situatie ('dan doe ik het zelf wel'), een ondernemende inborst (geen '9 tot 5-mentaliteit'), de behoefte om vernieuwend te willen zijn ('het kan beter') en de behoefte aan vrijheid om eigen keuzes te kunnen maken. Ondanks deze drijfveren ervaren de jonge ondernemers wel belemmeringen om vorm te geven aan deze behoefte. Zo geven zij aan dat de huidige inrichting van het onderwijs niet stimulerend werkt: bij opleidingen wordt volgens een aantal deelnemers niet of nauwelijks aandacht besteed aan voorbereiding op het ondernemerschap. Ook wordt de studiedruk zodanig als hoog ervaren dat er niet of nauwelijks tijd is om naast de studie iets uit te proberen of te ontwikkelen. Dat zorgt ervoor dat veel jonge ondernemers pas starten met hun bedrijvigheid na afronding van een opleiding of studie. Dit wordt gezien als een gemiste kans, want de studententijd kan juist een geschikte tijd zijn om te starten met ondernemen. Als student ben je nog flexibel in de tijd, heb je nog lage lasten en minder verantwoordelijkheden.

Om ondernemerschap onder jongeren te stimuleren is het niet alleen van belang dat zij ondernemersvaardigheden krijgen aangeleerd, maar ook dat zij tijdens hun opleiding of studie de ruimte krijgen om hun onderneming en een netwerk op te bouwen. Niet *naast* de opleiding of studie maar als onderdeel van het curriculum. De jonge ondernemers geven aan dat men daar immers ook veel van leert. De vergelijking wordt gedaan met het doen van een bestuursjaar. Dat kan zeer waardevol zijn om je breed te ontwikkelen, in het bijzonder voor jongeren die over een beperkt netwerk beschikken.

Daarnaast brengen studenten ook in dat het lastiger is geworden voor jongeren om te ondernemen door toenemende (sociale) onzekerheid. Een vaak aangedragen voorbeeld hiervan is de afnemende toegankelijkheid van de woningmarkt. Een huis kopen vergt vaak een vaste baan in loondienst en de beschikking over een zeker vermogen. De jonge ondernemers hebben ook meegedacht over hoe dat beter kan worden georganiseerd.

Drijfveren om te ondernemen

¹⁴⁰ NIBUD (2020) *Rapport Analyse vijf jaar armoedebeleid in tachtig gemeenten*, p. 6.

¹⁴¹ SER (2021) *Werken zonder armoede*, p. 128.

¹⁴² In de SER-verkenning *Werken zonder armoede* (2021) wordt ingegaan op de positie van jonge kwetsbare zzp'ers, het gebrek aan netwerk en verdringing door hoger opgeleide zzp-jongeren. Zie pp. 95-96.

¹⁴³ TNO & CBS (2019). *Zelfstandigen Enquête Arbeid 2019*, p. 14.

In het programma O2LAB van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) buigt men zich over de vraag hoe te zorgen voor een meer ondernemende beroepsbevolking in Nederland. Ontwikkelingen op de (internationale) arbeidsmarkt vragen om een ondernemende beroepsbevolking. Er is nog veel te winnen op dat vlak en dat begint in het onderwijs. Jongeren zijn een belangrijke doelgroep omdat zij verschillende fases op school doorlopen en van start gaan op de arbeidsmarkt. In de publicatie 'Jongeren en ondernemerschap' (2020) stelt O2LAB de vraag hoe een aanpak in het onderwijs kan worden gecreëerd waardoor jongeren worden gestimuleerd om zelf te ondernemen, of zich te ontwikkelen tot ondernemende professionals. Middels een uitgebreid programma geeft O2LAB een impuls aan ondernemerschapsprogramma's binnen en buiten het onderwijs, creëert netwerken en doet onderzoek om zo kansen te identificeren. Een van de hoofdvragen waarmee O2LAB zich bezighoudt is hoe jongeren ondernemerschap beleven en wat hen aanspreekt. Daarnaast zijn de verschillen tussen groepen jongeren onderzocht, evenals hoe zij in beweging zijn te brengen. Onder 'jongeren' worden in dit onderzoek mensen van 12 tot en met 24 jaar verstaan, die momenteel onderwijs volgen in het voortgezet onderwijs, mbo of ho.¹⁴⁴

O2LAB onderscheidt zes dimensies als het gaat om jongeren en ondernemerschap: ondernemersinteresse, leermotivatie, doelgerichtheid, erkenningsgevoeligheid, actiebehoefte, en ten slotte samenwerkingsgerichtheid.¹⁴⁵ Uit het onderzoek blijkt dat jongeren openstaan voor meer ondernemerschapsonderwijs.¹⁴⁶ Ook Woldendorp et al. (2019) gaan in op de vraag waarom iemand ondernemer wil worden. De auteurs halen Minderhoud aan die ondernemerschap beschrijft als het vermogen en de bereidheid om een zakelijke onderneming te ontwikkelen, organiseren en beheren om daarmee winst te maken. Zo is het tegelijkertijd een organisatievorm, competentie en eigenschap.¹⁴⁷

Ondernemerschap stimuleren onder jongeren heeft een aantal positieve gevolgen, zo stelt Regioplan in een rapport over de aanpak van jeugdwerkloosheid (2019). Ondernemerschapsprogramma's laten een positieve samenhang zien met de ontwikkeling van vaardigheden zoals onder andere risicobereidheid, prestatiegerichtheid, doorzettingsvermogen en creativiteit. Daarnaast dragen ondernemerschapsprogramma's bij aan het zelfvertrouwen van jongeren. Zij ervaren vaak meer zelfvertrouwen als gevolg hiervan.¹⁴⁸ Enkele voorbeelden voor kinderen en jongeren zijn de programma's van JINC en Jong Ondernemen.¹⁴⁹

Jong ondernemerschap in Brabant

Brainport Eindhoven wordt omschreven als 'een innovatief ecosysteem in Zuidoost-Brabant'. Hier zijn een sterke hightech maakindustrie en designsector te vinden die op unieke wijze met elkaar samenwerken. Er is volop ruimte voor innovatie-startups.¹⁵⁰ Investeerders

¹⁴⁴ Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (2020) *Jongeren en ondernemerschap: Rapportage Drijfverenonderzoek | O2LAB programma*, p. 3. Zie ook Youngworks in opdracht van Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) en O2LAB (2020) *Ondernemende minds: Whitepaper drijfveren- en motivatieonderzoek*.

¹⁴⁵ Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (2020) *Jongeren en ondernemerschap: Rapportage Drijfverenonderzoek | O2LAB programma*, p. 4.

¹⁴⁶ Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (2020) *Jongeren en ondernemerschap: Rapportage Drijfverenonderzoek | O2LAB programma*, p. 7.

¹⁴⁷ Woldendorp, Thomas & Woldendorp, Harry (2019) *De start-up professional: Ondernemen als loopbaanstrategie*, pp. 13-14. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

¹⁴⁸ Regioplan (2019) *Verskil maken: Een evaluatieonderzoek naar effectieve aanpakken jeugdwerkloosheid*, p. 14.

¹⁴⁹ Regioplan (2019) *Verskil maken: Een evaluatieonderzoek naar effectieve aanpakken jeugdwerkloosheid*, p. 20.

¹⁵⁰ Brainport Eindhoven. Wat is Brainport Eindhoven?, <https://brainporteindhoven.com/nl/ontdek/wat-is-brainport-eindhoven>

staken in 2019 ruim 59 miljoen euro in startups en scale-ups. Dat is een stijging van 20 procent ten opzicht van het jaar daarvoor en drie keer zoveel als in 2017. De regio is zo interessant voor nieuwe technologiebedrijven en jong ondernemerschap omdat het eerder genoemde ecosysteem bestaat uit overheden, ondernemingen en onderwijsinstellingen en deze goed in balans zijn. Er ontstaan dan ook veel 'kiemen' in dit ecosysteem, waarvan Eindhoven Engine, de High Tech Campus en de TU/e goede voorbeelden zijn.¹⁵¹

4.3 Pensioenen

Op weg naar een nieuw pensioenstelsel

In juni 2019 zijn afspraken gemaakt tussen het kabinet Rutte III en werkgevers- en werknemersorganisaties over de inrichting van een nieuw pensioenstelsel. De bedoeling van dit pensioenakkoord is om de houdbaarheid van het pensioenstelsel te vergroten, het pensioenstelsel beter aan te laten sluiten op de veranderende arbeidsmarkt en de pensioenopbouw voor individuen persoonlijker en toegankelijker te laten zijn. Dat gebeurt onder meer door de pensioenopbouw beter aan te laten sluiten op de premies die mensen inleggen. Verder is afgesproken dat de AOW-leeftijd minder snel zal stijgen dan via de reguliere koppeling met de stijging van de levensverwachting in Nederland in de voorgaande jaren het geval is geweest.¹⁶⁵ In de afgelopen twee jaar is verder uitwerking gegeven aan de afspraken in het pensioenakkoord. De nieuwe pensioenwet gaat uiterlijk in op 1 januari 2023. De wijzigingen ten aanzien van de AOW-leeftijd zijn al ingegaan op 1 januari 2020. Het gezamenlijke streven van het huidige kabinet, sociale partners en pensioenuitvoerders is om per 1 januari 2026 of waar mogelijk eerder de overstap naar het nieuwe pensioenstelsel te kunnen maken. De uiterlijke transitiedatum is 1 januari 2027.

Gevolgen voor jongeren

De gevolgen voor jongeren van het nieuwe pensioenstelsel zijn groot. In het nieuwe pensioencontract tussen het individu en het pensioenfonds is maatwerk naar leeftijd mogelijk ten aanzien van het beleggingsbeleid, in plaats van de huidige *one size fits (not) all*-benadering. Bijvoorbeeld: als je nu als jongere pensioen opbouwt in een fonds met veel ouderen dan wordt er relatief weinig risico genomen voor de jongeren, in het belang van een stabiele uitkering voor ouderen. Het nieuwe pensioenstelsel kan maatwerk bieden en daarmee leiden tot een betere risicodeling. Bovendien sluit het nieuwe pensioencontract beter aan bij de flexibele arbeidsmarkt en geldt er een kortere wachttijd voor uitzendkrachten. Dat is eveneens gunstig voor jongeren omdat zij vaker werken op basis van een flexibel arbeidscontract. Verder draagt het nieuwe pensioencontract bij aan meer transparantie. Jongeren die bang zijn dat er later voor hen geen pensioen meer zal zijn,¹⁵² kunnen precies zien wat er voor hen aan vermogen is opgebouwd. Een ander belangrijk gevolg van het nieuwe pensioencontract heeft betrekking op de afschaffing van de doorsneesystematiek waar mensen rondom 45 jaar met pensioenopbouw mee te maken krijgen. Er is wel afgesproken dat zij daarvoor gecompenseerd zullen worden.

Een ander gevolg van het nieuwe pensioenstelsel is dat het zwaartepunt in de opbouw van het pensioenvermogen meer naar het begin van het werkzame leven wordt verschoven. Dit is een periode waarin jongeren vaak flexwerken en van baan wisselen, maar dit betekent ook dat deze periode in de toekomst zwaarder zal wegen in de uiteindelijke hoogte van de pensioenuitkering. Hierdoor zal een grote groep werknemers, waarin jongeren zijn oververtegenwoordigd, grote risico's lopen met betrekking tot de opbouw van hun pensioen.

¹⁵¹ FRITS (2019) Investerings in start-ups en scale-ups naar recordhoogte, <https://mentechinnovation.eu/wp-content/uploads/2019/09/Scan-Artikel-Frits-Startups.pdf>

¹⁵² Recente cijfers laten zien dat maar liefst 40% van de jongeren denkt dat er later geen pensioen meer voor hem/haar zal zijn.

Deze werknemers behoren tot de zogenoemde 'witte vlek' en bouwen op dit moment met hun dienstverband geen aanvullend (tweede pijler) pensioen op via hun werkgever. De jongeren die oververtegenwoordigd zijn binnen deze groep lopen in het pensioenstelsel dus het risico dat zij een deel van hun pensioenopbouw zullen missen. Deze problematiek raakt ook jongeren als zij aan het begin van hun loopbaan aan de slag gaan als zzp'er en later in hun loopbaan weer aan de slag gaan als werknemer. Als jongeren niet tijdens hun periode als zzp'er zelf aanvullend pensioen opbouwen lopen zij het risico op een ontoereikende pensioenopbouw aangezien de opbouw op later leeftijd minder zwaar weegt in de uiteindelijk pensioenuitkering. Daarnaast kunnen jongeren met een werkgever die een oplopend premiepercentage (progressieve premiestaffel) aanhoudt voor bestaand personeel, op achterstand komen in vergelijking met nieuwe collega's uit hetzelfde leeftijdscohort. Op die manier ontstaat er een kloof tussen jongeren die hier wel en niet mee te maken hebben.

De verwachting is dat de rendementen in de toekomst lager zullen zijn dan we in het verleden gewend waren. Op verzoek van de minister van SZW hebben CPB en Netspar gezamenlijk onderzoek gedaan naar de betekenis van lage rente en rendementen voor het Nederlandse pensioenstelsel. Uit dit onderzoek komt naar voren dat een langdurig laag rendement met name gevolgen heeft voor jongeren. Omdat zij hun pensioen nog moeten opbouwen hebben zij langer te maken met lagere rendementen en dat maakt dat zij minder kunnen consumeren gedurende hun levensloop dan bij hogere rendementen. Zij moeten dan rekening houden met een lager inkomen na hun pensionering of meer sparen tijdens hun werkzame leven. Een aantal opties is denkbaar, maar alle opties hebben een keerzijde. Zo is het een mogelijkheid mensen te verplichten meer pensioen op te bouwen in de tweede pijler maar dat brengt meer financiële risico's met zich mee en biedt nog geen oplossing voor zzp'ers.¹⁵³ VCP Young Professionals wijst op de extra belasting die het nieuwe pensioenstelsel met zich meebrengt voor jongeren in een toch al overbelaste levensfase. Het belang van pensioenopbouw in de tweede pijler aan het begin van het werkende leven is met het nieuwe pensioenstelsel toegenomen maar niet alle werkenden bouwen (voldoende) pensioen op. Jongeren zijn zich onvoldoende bewust van de risico's en hebben geen of weinig aandacht en beperkte kennis voor pensioen als arbeidsvoorwaarde. Het is volgens de jonge professionals van VCP dus belangrijk dat jongeren actief worden betrokken bij het beleid en dat zij voldoende zicht hebben op de risico's en mee kunnen denken over oplossingen.¹⁵⁴ Dat kan zorgen voor een evenwichtige verdeling van de lasten en risico's zodat de rekening van het nieuwe pensioenstelsel niet vooral bij toekomstige generaties komt te liggen. Met het Pensioenlabel kan in een oogopslag inzicht worden verkregen in de kwaliteit van iemands pensioenregeling.¹⁶⁹

Jongeren en pensioen

Met de overtuiging 'dat pensioen niet saai hoeft te zijn' spant Stichting PensioenLab zich in om jongeren beter bij pensioenvraagstukken te betrekken en hen een stem te geven in de beweging naar een toekomstbestendig pensioenstelsel. PensioenLab is in 2014 opgericht door FNV Young & United, CNV Jongeren en VCP Young Professionals. Daarnaast is de PensioenLab Academie opgericht om jongeren meer te leren over pensioen en hen voor te bereiden op een baan in de sector of een plek in een pensioenfondsbestuur. PensioenLab heeft een aantal adviezen uitgebracht gericht op het 'jongerenproof' maken van het pensioenakkoord.¹⁵⁵

¹⁵³ CPB Policy Brief (2020) *Lage rente en de toekomst van pensioenen*.

¹⁵⁴ VCP Young Professionals (20 november 2020), Let op risico's voor jongeren in nieuw pensioenstelsel, <https://www.vcp.nl/nieuwe-pensioenstelsel-denk-ook-aan-de-vulling-van-de-tweede-pijler/> ¹⁶⁹ <https://www.vcp.nl/wp-content/uploads/2020/07/Pensioenlabel.pdf>

¹⁵⁵ <https://www.pensioenlab.nl/>

Voor jongeren is het belangrijk dat pensioenbeleggingen verduurzamen. Zo zet Aandeelhouders van de Toekomst, een initiatief waarbij onder andere Studenten voor Morgen, de Jonge Klimaatbeweging, LSVb en FNV Young & United zich hebben aangesloten, zich in voor medewerkers in het hoger onderwijs die zich uitspreken tegen niet-duurzame investeringen door het pensioenfonds van het (hoger) onderwijs, ABP.¹⁵⁶ Daarnaast steunt Aandeelhouders van de Toekomst studenten en andere jongeren die nog geen pensioen opbouwen (bij ABP) maar zich wel graag uitspreken.¹⁷²

4.4 Mentaal welzijn

Toename van burn-outklachten onder jongeren

Het percentage werknemers met burn-outklachten in Nederland stijgt sinds het eind van de recessie (2013/2014) gestaag. Dat geldt in het bijzonder voor jongeren: de grootste stijger in burn-outklachten is de leeftijdsgroep van 25 t/m 29 jaar, op de voet gevolgd door de groep van 30 t/m 34 jaar. De groep van 20 t/m 24 jaar laat ook een stijging in burn-outklachten zien, maar minder dan voor de overige leeftijdsgroepen (van 35 t/m 65 jaar). De stijging van deze klachten onder vrouwelijke werknemers is iets sterker dan die onder mannelijke werknemers. Vooral laagopgeleide jonge vrouwen van 25 t/m 34 jaar rapporteren de meeste burn-outklachten, terwijl laagopgeleide mannen deze hoogste waarden in de leeftijd van 30 t/m 34 jaar rapporteren.¹⁷³

Oorzaken van burn-outklachten onder jonge werkenden

Het ontwikkelen van burn-outklachten wordt vooral veroorzaakt door een opeenstapeling of combinatie van verschillende factoren. Deze verschillende factoren hangen samen met het werk, de persoon zelf en de maatschappij. Werkgerelateerde factoren zijn bijvoorbeeld hoge eisen, emotionele werkbelasting, geringe steun van de leidinggevende en ontevredenheid over het salaris. Jongeren van 25-29 jaar scoren hoog op diverse taakeisen of hebben te maken met een stijging die groter is dan bij de andere leeftijdsgroepen. In combinatie met een dalende autonomie hebben starters op de arbeidsmarkt te maken met werkintensivering.¹⁵⁷

In zijn onderzoek naar loopbaanontwikkeling van jonge werkenden concludeert psycholoog Akkermans dat jonge werkenden over het algemeen goed presteren met duidelijk omliggende taken die tegelijkertijd voldoende uitdaging bieden. Uit een vergelijking tussen enerzijds laag- en middelbaaropgeleide jongeren en anderzijds hoogopgeleide jongeren blijkt dat eerstgenoemden in het bijzonder baat hebben bij bepaalde hulpbronnen als voldoende regelruimte in het werk, duidelijke ontwikkelingsmogelijkheden en sociale steun) voor hun gezondheid, welzijn en prestatie. Daarnaast blijkt ook dat een gevoel van competentie extra belangrijk is voor laag- en middelbaar opgeleide jongeren: naarmate ze hun eigen prestatie hoger inschatten, vertoonden ze een verbeterd welzijn. Akkermans concludeert daaruit dat vooral bij laag- en middelbaar opgeleide jongeren moet worden ingezet op stimuleren en steunen (bijvoorbeeld door het geven van positieve feedback en bevestiging door hun leidinggevendenden). Het onderzoek van Akkermans laat bovendien zien dat het cruciaal is om loopbaancompetenties aan te leren aan jonge werknemers van alle opleidingsniveaus. Deze competenties – kennis en vaardigheden om actief vorm te geven aan hun loopbaan – blijken al belangrijk tijdens hun studie (bijvoorbeeld bevoegdheid en studieprestaties) en helpen bovendien in het werk (bijvoorbeeld bevoegdheid en gezondheid) en hun loopbaan als geheel (bijv. inzetbaarheid en loopbaansucces). Deze loopbaancompetenties zijn bovendien te

¹⁵⁶ Op 26 oktober 2021 heeft ABP besloten niet langer in fossiele brandstoffen te beleggen. ¹⁷²

<https://www.studentenvoormorgen.nl/projecten/pensioen-aandeelhouders-van-de-toekomst/> ¹⁷³

TNO (2020) *Burn-out. Oorzaken, gevolgen en risicogroepen*.

¹⁵⁷ WRR (2020) *Intensivering van werk in Nederland*, p. 64.

trainen, zoals bleek in zijn onderzoek naar de Career SKILLS training (bij Nederlandse jonge werkenden) en Career LEAP training (bij Ierse jongeren met een grote afstand tot de arbeidsmarkt).^{158 159160}

Voorbeelden van persoonskenmerken zijn beperkte veerkracht en zelfvertrouwen of perfectionisme. Jongeren worden daarin als een risicogroep gezien. Diverse onderzoeken laten zien dat deze groep te maken heeft met veel (prestatie)druk vanuit de samenleving.¹⁶¹ Daarnaast krijgen jongeren die op de arbeidsmarkt komen, doorgaans niet meteen vaste contracten. Dit is in toenemende mate een gegeven van deze tijd, waarbij de onzekerheid om een vast contract te krijgen het grootste is voor lager opgeleiden. Jongeren met een flexibel contract, en dan met name op- en afroepkrachten en uitzendkrachten, hebben doorgaans niet te maken met een toename van taakeisen maar lopen aan tegen een gebrek aan mogelijkheden, autonomie en steun van leidinggevenden en collega's. Dat maakt dat zij een verhoogd risico hebben op aan werkstress gerelateerde gezondheidsproblemen.¹⁶² Onder jongeren blijkt ook perfectionisme, en het idee dat anderen veeleisender van hen zijn geworden, maar ook zichzelf, te zijn toegenomen. Dit kan samenhangen met het ontwikkelen van meer burn-out klachten.¹⁶³ Verder blijkt dat oudere werkenden doorgaans beter in staat zijn de grenzen tussen werk en privé te bewaken.¹⁶⁴

Maatschappelijke oorzaken lijken vooral via werk- of privéfactoren hun bijdrage aan de ontwikkeling van burn-outklachten te leveren. Zo kan bijvoorbeeld de hogere mate van digitalisering in onze maatschappij bijdragen aan hogere werkdruk, of de toename van baanonzekerheid. Digitalisering heeft er vooral onder de jongeren voor gezorgd dat zij met name als gevolg van de sociale media druk ervaren om goed te presteren, er altijd mooi uit te zien, en vooral om altijd successen te ervaren. Het lijkt 'not done' om een misser te hebben, te falen. Werk- en inkomensonzekerheid zijn voor specifieke doelgroepen (lager geschoolde vrouwen; starters op de arbeidsmarkt) in toenemende mate mogelijk oorzaken voor burn-out.¹⁶⁵

Sinds de coronacrisis heeft het thuiswerken een enorme vlucht genomen. Hoewel TNO jonge werkenden niet benoemt als risicogroep voor de negatieve gevolgen van thuiswerken,¹⁶⁶ zijn er signalen die het tegendeel doen vermoeden. VCP Young Professionals maakt zich zorgen over de persoonlijke ontwikkeling en het mentaal welzijn van jongeren. Psycholoog Wawoe waarschuwt op basis van onderzoek voor de negatieve gevolgen van thuiswerken voor met name jonge werkenden. Jongeren hebben meestal nog minder kennis en netwerk opgebouwd waar ze op terug kunnen vallen als ze op hun thuisomgeving als werkplek zijn aangewezen. Daarnaast hebben jongvolwassenen een sociale omgeving nodig om emoties te reguleren, een omgeving die juist ontbreekt wanneer ze geïsoleerd zijn.¹⁶⁷ Het is daarom belangrijk dat

¹⁵⁸ Akkermans, J., Blokker, R., Buers, C., Van Der Heijden, B. I. J. M., & De Vos, A. (2021). Ready, set, go! School-to-work transition in the new career. In A. Marshall & J. Symonds (Eds.), *Young adult development at the school-to-work transition: International pathways and processes* (pp. 77-106). Oxford University Press.

¹⁵⁹ Akkermans, Jos & Symonds, Jennifer & O'Sullivan, Carmel. (2020). An Evaluation of Career LEAP: A Workreadiness Programme for Young Adults Not in Education, Employment or Training An Evaluation of Career LEAP: A Work-readiness Programme for Young Adults Not in Education, Employment or Training. ¹⁶⁰ .13140/RG.2.2.10332.62081.

¹⁶¹ RVS (2018) *Over bezorgd. Maatschappelijke verwachtingen en mentale druk onder jongvolwassenen.*

¹⁶² WRR (2020) *Intensivering van werk in Nederland*, p. 68.

¹⁶³ TNO (2020) *Burn-out. Oorzaken, gevolgen en risicogroepen.*

¹⁶⁴ Spieler, I., Scheibe, S., & Starnov Roßnagel, C. (2018). Keeping work and private life apart: Age-related differences in managing the work-nonwork interface. *Journal of Organizational Behavior*, 39(10), 123312512.

¹⁶⁵ TNO (2020) *Burn-out. Oorzaken, gevolgen en risicogroepen.*

¹⁶⁶ ISZW & TNO (2021) *Thuiswerken. Risico's, gezondheidseffecten en maatregelen.*

¹⁶⁷ Zeman, J., Cassano, M., Perry-Parrish, C., & Stegall, S. (2006). Emotion regulation in children and adolescents. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*, 27(2), 155-168

jongeren in contact blijven met hun meer ervaren collega's en ook op andere manieren worden betrokken bij wat er op het werk gebeurt.¹⁶⁸

Uit de enquête die Kantar uitvoerde voor het SER JP (2021) blijkt dat 45 procent van de jongeren het gevoel heeft te druk te zijn, in vergelijking met 43 procent in 2019. De redenen voor ervaren drukte die het meest worden genoemd, zijn dat wat men op een dag moet doen teveel tijd kost (72 procent), jongeren niet kunnen voldoen aan hun eigen verwachtingen (30 procent) of aan die van anderen (10 procent).¹⁶⁹ Bovendien maakt te druk zijn jongeren minder gelukkig, blijkt uit de enquête.¹⁷⁰

SER JP in gesprek met jongeren over werken en mentaal welzijn

In de themabijeenkomst over mentaal welzijn geven jongeren aan dat van hen (en van alle burgers) wordt verwacht dat zij zelfredzaam zijn en hulp kunnen vragen als dat nodig is (en daartoe een netwerk opbouwen). In veel gevallen is dat echter wel veel gevraagd van jonge mensen, zeker als iemand zich toch al in een kwetsbare positie bevindt. Jongeren moeten voldoende worden toegerust op hun weg naar zelfstandigheid, in het onderwijs, op de arbeidsmarkt en woningmarkt. In de praktijk wordt echter ervaren door de jongeren dat ze zich in een labyrint begeven waaruit ze soms geen uitweg kunnen vinden. Zij stellen dat jongeren beter moeten weten wat zij kunnen doen als zij tegen mentale problemen aanlopen. Hun advies is dat het makkelijker moet worden om daar open over te zijn en hulp te vragen bij mentale problemen, ook als de vragen nog niet zo groot zijn en de klachten nog relatief licht. "Ook al hebben veel jongeren in Nederland het relatief goed, dat betekent niet dat zij niet tegen mentale problemen aan kunnen lopen.", geeft een deelnemer aan.

4.5 Inclusie

4.5.1 Werken met een chronische aandoening

Lagere arbeidsparticipatie als gevolg van belemmeringen

Uit onderzoek van het Verwey-Jonker Instituut blijkt dat jongeren in de leeftijd van 18 t/m 25 jaar met een chronische aandoening minder vaak een betaalde (bij)baan hebben dan andere jongeren (respectievelijk 56 en 67 procent) en dat zij vaker vrijwilligerswerk doen (15 versus 5 procent). Jongeren met een chronische aandoening hebben even vaak werk op het niveau dat ze willen als jongeren zonder een chronische aandoening. Verder geven werkende jongeren (18 t/m 25 jaar) met een chronische aandoening vaker aan dat ze minder uren werken dan ze zouden willen. Bovendien voelen zij zich minder begrepen op het werk en vinden ze minder vaak dat er voldoende rekening met hen gehouden wordt op het werk. In het algemeen hebben deze jongeren behoefte aan meer hulpmiddelen, voorzieningen of ondersteuning op het werk, dan ze nu ontvangen.¹⁷¹ Uit analyses van de CBS

¹⁶⁸ VCP Young Professionals (9 februari 2021), VCP YP: meer ondersteuning nodig voor jonge professionals die thuiswerken, <https://www.vcp.nl/vcp-yp-meer-ondersteuning-nodig-voor-jonge-professionals-diethuiswerken/> VU (9 juni 2021), 'Jongeren worden de dupe van thuiswerken na Corona', <https://vu.nl/nl/nieuws/2021/jongeren-worden-de-dupe-van-thuiswerken-na-corona>

¹⁶⁹ Rapport Enquête Kantar Public (2021) *Ontplooiingskansen voor jongeren: Vervolgmeting naar de ontplooiingskansen en ervaren knelpunten onder jongeren van 16-34 jaar Uitgevoerd in opdracht van het Jongerenplatform van de Sociaal-Economische Raad (SER)*, p. 28.

¹⁷⁰ Rapport Enquête Kantar Public (2021) *Ontplooiingskansen voor jongeren: Vervolgmeting naar de ontplooiingskansen en ervaren knelpunten onder jongeren van 16-34 jaar Uitgevoerd in opdracht van het Jongerenplatform van de Sociaal-Economische Raad (SER)*, p. 29.

¹⁷¹ Verwey-Jonker (2019) *Een actueel perspectief op kinderen en jongeren met een chronische aandoening in Nederland*.

Gezondheidsenquêtes van tijdens de vorige recessies in 2010 en 2013 door Significant APE blijkt dat het percentage jongeren met een chronische aandoening met een arbeidsovereenkomst daalde van 51 naar 38 procent terwijl in dezelfde periode de arbeidsparticipatie van leeftijdsgenoten toenam van 54 naar 57 procent. Volgens Stichting JongPIT dient daarom extra aandacht te zijn in de komende jaren voor de arbeidsmarktpositie van jongeren met een chronische aandoening. Vooralsnog blijkt echter dat tijdens de coronacrisis de baankansen van jongeren met een lichamelijke gezondheidsprobleem ongeveer evenveel afnemen als de baankansen van jongeren zonder gezondheidsprobleem, de verschillen worden dus niet groter. Jongeren met psychische gezondheidsproblemen of een combinatie van psychische en lichamelijke gezondheidsproblemen lijken vooral binnen uitstromers zonder startkwalificatie uit het vo/mbo wel relatief hard getroffen te zijn. Zij zien hun baankansen dalen tot respectievelijk 23 procent (psychische problemen) en 20 procent (psychische en lichamelijke problemen).¹⁷²

Van de jongeren uit het Kantar-onderzoek die een chronische aandoening en daar dagelijks last van hebben geeft 63 procent aan dat zij extra belemmeringen ervaren in het werk. Zij geven aan vooral behoefte te hebben aan flexibiliteit als het gaat om de inrichting van het werk (22 procent) en begrip en begeleiding (20 procent). Stichting Studeren & Werken op Maat (SWOM) signaleert dat jongeren met een chronische aandoening er tegenaan lopen dat zij hulpmiddelen op het gebied van werk niet kunnen meenemen naar een andere gemeente als sprake is van een verhuizing. Een voorbeeld daarvan is de inzet van een jobcoach. Als jongeren met een chronische aandoening verhuizen naar een andere gemeente, komt het geregeld voor dat zij in de nieuwe woongemeente opnieuw moet vragen om een jobcoach. Er moet dan opnieuw wederzijds kennis worden gemaakt. Voor zowel de jongere als de jobcoach kan dat vervelend zijn om het persoonlijk contact tussen hen juist zo belangrijk is. Andere voorbeelden hebben onder meer betrekking op hulpmiddelen als een rolstoel of een schrijftolk. Dit knelpunt brengt bovendien extra administratieve lasten met zich mee.

In hoofdstuk 2 werd uitgelegd dat jonggehandicapten met arbeidsvermogen sinds 2015 onder de Participatiewet vallen en daarmee, onder voorwaarden, recht hebben op een uitkering en/of begeleiding naar werk. Sinds de invoering van de Participatiewet zijn meer achttienjarige jonggehandicapten aan het werk dan onder de oude Wajong (38 versus 29 procent), hoewel vaker op basis van een flexibele arbeidsovereenkomst en in deeltijd. Verder blijkt dat werkgevers meer geneigd zijn om mensen met een arbeidsbeperking in dienst te nemen, omdat ze dat zelf belangrijk vinden, maatschappelijk verantwoord willen ondernemen en omdat de banenafpraak hen daartoe verplicht. Die bereidheid heeft echter nog niet tot meer duurzame plaatsingen volgens de banenafpraak geleid. Dat dat werkgevers onvoldoende lukt komt volgens hen omdat ze geen geschikte functies beschikbaar hebben. Verder zijn werkgevers ontevreden over de administratieve complexiteit en regeldruk.¹⁷³

SER JP in gesprek met jongeren over werken met een chronische aandoening

Een breed gedragen beeld tijdens de themabijeenkomst over jongeren met een chronische aandoening, is dat het erg afhankelijk is van bij welke organisatie men werkt hoe de zaken zijn geregeld. Daarnaast is de ervaring dat een en ander in een vaste baan beter is geregeld voor iemand met een chronische aandoening dan in een bijbaan. In een bijbaan is de ervaring dat het soms lastig in te schatten is hoeveel men kan werken. Ook moet iemand soms last minute afzeggen. Dit heeft tot gevolg dat er sprake is van minder gewerkte uren. Dit kan nadelig zijn met betrekking tot het ontvangen van de Wajong-uitkering. De deelnemers geven verder aan dat het UWV voelt als een anonieme instantie. Het zou volgens hen fijn zijn wanneer jongeren met een chronische aandoening een (vast) aanspreekpunt hebben bij het

¹⁷² Zwetsloot, J. [et al.] (2020) *De impact van de coronacrisis op de overgang onderwijs-arbeidsmarkt*, SEO, p. 18.

¹⁷³ SCP (2019) *Eindevaluatie van de participatiewet*.

UWV als het gaat om de Wajong-uitkering. Zo iemand kan een jongere met een chronische aandoening begeleiden en kan bovendien extra gewicht in de schaal leggen tijdens (belangrijke) gesprekken. Daarbij geven deelnemers aan dat er een behoefte is aan een training waarin jongeren met een chronische aandoening leren wat zij zelf kunnen doen om hun (werkende) leven makkelijker te maken. Op die manier hoeft het wiel niet steeds opnieuw te worden uitgevonden.

Minder kunnen werken betekent ook een lager inkomen

Ondanks dat onder de Participatiewet meer jonggehandicapten aan het werk zijn, is hun inkomenspositie verslechterd omdat zij minder vaak een uitkering ontvangen. Het totale bruto persoonlijk inkomen van jonggehandicapten is onder de Participatiewet lager dan onder de Wajong en dat geldt voor zowel degenen met als zonder werk.¹⁷⁴ In het algemeen geldt dat jongeren die als gevolg van hun chronische aandoening niet of minder kunnen werken, daardoor ook een lager inkomen hebben. Veel van hen hebben bovendien hogere gemiddelde zorgkosten waardoor er onder de streep minder over blijft om te kunnen wonen en leven. Jongeren met een Wajong-uitkering verdienen vaak op of zelfs onder het minimumloon en hebben zeer weinig financieel perspectief. Dat geldt ook voor jongeren met een urenbeperking die parttime werken en daarnaast door de Participatiewet worden aangevuld tot het minimum(jeugd)loon.

Een steuntje in de rug

Er zijn diverse initiatieven ontstaan om jongeren met een chronische aandoening te ondersteunen bij het vinden en/of behouden van hun werk. Hieronder worden enkele initiatieven uitgelicht.

Stichting studeren & werken op maat (SWOM)

Stichting Studeren & Werken op maat (SWOM) is een sociale onderneming richt zich op levensbrede coaching van hoogopgeleide jongeren met een psychische en/of lichamelijke beperking. SWOM begeleidt hen naar een duurzame baan, traineeship of stage, passend bij hun niveau en belastbaarheid. SWOM begeleidt in een bredere context dan werk alleen. Ook aan de werkgever, familie en andere betrokken organisaties wordt ondersteuning geboden. Inmiddels zijn ruim 1100 jonge professionals met een arbeidsbeperking door SWOM begeleid naar werk bij circa 100 partnerorganisaties. De stichting was een van de medeorganisatoren van de themabijeenkomst over chronische aandoeningen die het SER JP organiseerde ten behoeve van deze verkenning.

Stichting Emma at work

In Nederland zijn 500.000 jongeren met een fysieke aandoening. Emma at Work is in het leven geroepen om hen te begeleiden naar een zelfstandige toekomst. Zo wordt de kloof tussen deze jongeren en de maatschappij gedicht. De organisatie doet dat door jongeren vanaf 15 jaar te ontwikkelen en te trainen (GAP Track). Daarnaast wordt, samen met het partnernetwerk GAP200, gezorgd dat deze groep jongeren een eerlijke kans op de arbeidsmarkt krijgt.¹⁷⁵

Jong en Kwetsbaar (CNV Jongeren)

¹⁷⁴ SCP (2019) *Eindevaluatie van de participatiewet*.

¹⁷⁵ <https://www.emma-at-work.nl/>

Het projectteam Jong en Kwetsbaar van CNV Jongeren zorgt ervoor dat jonge mensen met een kwetsbare positie een beter uitgangsperspectief op de arbeidsmarkt kan worden geboden. Tegelijkertijd worden projecten uitgevoerd waardoor bedrijven worden getraind en geadviseerd hoe zij een succesvolle arbeidsrelatie met deze talentvolle groep kunnen realiseren.¹⁷⁶

Een project van CNV Jongeren dat inmiddels al tien jaar bestaat, is Harrie Helpt.¹⁷⁷ 'Harrie' (Hulpvaardig, Alert, Rustig, Realistisch, Instruerend en Eerlijk) is de personificatie van de ideale collega-werknemer die werknemers begeleidt die een extra ondersteuningsbehoefte hebben. Onderzoek van CNV Jongeren en Vilans laat zien dat succesvolle participatie op de werkvloer aanzienlijk hoger wordt wanneer een werknemer met een arbeidsbeperking wordt ondersteund door een Harrie.¹⁷⁸

4.5.2 Werken met een niet-westerse migratieachtergrond

Het SER JP deed in 2019 de aanbeveling te zorgen voor een betere aansluiting tussen het onderwijs en de arbeidsmarkt.¹⁷⁹ Ook constateerde het SER JP dat de arbeidsmarkt niet voor iedereen even toegankelijk is en dat vrouwen en jongeren met een migratieachtergrond minder werken.¹⁸⁰ Er werd gesproken over 'een onzichtbare muur' voor jongeren die ook op de arbeidsmarkt geldt. Die muur lijkt voor jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond nog hoger, afhankelijk van hun sociale netwerk. Vaak ervaren zij uitsluiting, veroorzaakt door vooroordelen of discriminatie. Een deel van de jongeren heeft een grotere kans om niet mee te kunnen komen op de toekomstige arbeidsmarkt, of buiten de boot valt. Het SER JP stelde toen dat deze jongeren een ander toekomstbeeld verdienen en riep werkgevers en de samenleving op om deze jongeren meer te betrekken.¹⁸¹ Daarnaast deed het SER JP de aanbeveling om meer aandacht te besteden aan discriminatie van jongeren met een migratieachtergrond op de arbeidsmarkt.¹⁸²

In het advies *Gelijke kansen in het onderwijs* (2021) stelde de SER dat er ondanks het stijgende onderwijsniveau nog steeds grote verschillen bestaan tussen de arbeidspositie van mensen met en zonder migratieachtergrond. Niet alleen het opleidingsniveau speelt hierbij een rol, maar ook andere factoren zoals de studierichting die iemand kiest, extra obstakels bij het vinden van een stageplek (zoals ook beschreven in paragraaf xx), de rol die ouders en de omgeving van een jongere vervullen en zoekgedrag dat niet altijd aansluit bij de gangbare manier van werven. Ook hier speelt discriminatie weer een rol. Ook de manier van netwerken door jongeren met een migratieachtergrond en de geslotenheid van sommige netwerken, wordt in het advies aan de orde gesteld.¹⁸³

Uit de Kantar-enquête blijkt dat jongeren met een migratieachtergrond het minder vaak haalbaar achten dan autochtone jongeren dat zij hun werksituatie zullen verbeteren (87 procent versus 85 procent).

¹⁷⁶ <https://www.cnvjongeren.nl/projecten/team-jong-enkwetsbaar/>

¹⁷⁷ <https://www.cnvjongeren.nl/projecten/harrie/>

¹⁷⁸ <https://www.ikbenharrie.nl/>

¹⁷⁹ SER JP (2019) *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, p. 158-159.

¹⁸⁰ SER JP (2019) *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, p. 163.

¹⁸¹ SER JP (2019) *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, p. 17.

¹⁸² SER JP (2019) *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, p. 158.

¹⁸³ SER (2021) *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen*.

Jongeren met een migratieachtergrond op de arbeidsmarkt tijdens de coronacrisis

Zoals eerder in deze verkenning benoemd (zie p. xx), signaleerden SEO Economisch Onderzoek en het Verwey-Jonker Instituut in 2020 dat de baankansen van jongeren met een relatief laag opleidingsniveau tijdens de coronacrisis sterker dalen dan de baankansen van jongeren met een relatief hoog opleidingsniveau. Daarnaast wordt het waarschijnlijk geacht dat ook binnen opleidingsniveaus verschillen ontstaan, waardoor bepaalde groepen jongeren harder worden geraakt dan andere. De achterstand tussen mbo'ers met en zonder niet-westerse migratieachtergrond blijkt in crisistijden toe te nemen, zo staat in het rapport.¹⁸⁴ Volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) werken mensen met een niet-westerse migratieachtergrond duidelijk vaker dan mensen zonder migratieachtergrond in flexibele dienstverbanden. Zij doen dit ook bovengemiddeld vaak in kwetsbare sectoren, zowel mensen van de eerste als tweede generatie met een migratieachtergrond. Dit maakt hen kwetsbaar in de coronacrisis.¹⁸⁵ Atlas voor gemeenten (2020) heeft onderzocht hoe de arbeidsmarktpositie van mensen met een migratieachtergrond zich tot medio 2020 heeft ontwikkeld. Er wordt een onderverdeling gemaakt om de ontwikkelingen in de arbeidsmarktpositie in kaart te brengen. Enerzijds wordt gekeken naar mensen van 18 tot 55 jaar die begin maart nog een baan hadden en in de loop van de tijd een WW-uitkering ontvingen. Anderzijds wordt gekeken naar het percentage mensen van 18 tot 55 jaar dat op een zeker moment een baan bij een werkgever heeft. Hierbij staat de vraag centraal of er verschillen zijn in de ontwikkeling van deze cijfers naar migratieachtergrond.¹⁸⁶

4.6 Conclusies en aanbevelingen

Voor veel jongeren die gediplomeerd het mbo, hbo of wo verlaten, verloopt de overgang naar de arbeidsmarkt goed. 85 procent van de jongeren die voor het eerst gediplomeerd het mbo, hbo of wo verlaten heeft een jaar na afloop van het laatste studiejaar werk, in loondienst of als zelfstandige. Maar er zijn ook kwetsbare groepen. Voortijdig schoolverlaters, leerlingen en studenten uit het voortgezet speciaal onderwijs (vso), het praktijkonderwijs en uit entreeopleidingen en studenten met een tweede generatie niet-westerse migratieachtergrond vinden minder makkelijk een baan. Gelukkig vinden de meeste jongeren een plaats op de arbeidsmarkt die aansluit op diploma. Mannen hebben echter een grotere baankans en een hoger uurloon dan vrouwen. Het verschil in uurloon neemt bovendien met de leeftijd toe. Hieruit blijkt dat de verschillen tussen mannen en vrouwen al zichtbaar zijn bij de start op de arbeidsmarkt (en ook al daarvoor).

Jongeren worden bij economische tegenwind als eerste geraakt. Dat bleek ook weer tijdens de coronacrisis. Dat komt onder meer omdat zij vaker werken in een flexbaan. In 2019 heeft het SER JP al aandacht gevraagd voor de negatieve gevolgen van flexibilisering op de arbeidsmarkt voor de baan-, werk- en inkomenszekerheid van jongeren. Er moet een structurele aanpak van jeugdwerkloosheid komen in plaats van steeds weer incidentele maatregelen en een crisisaanpak. Daarbij moet structureel worden geïnvesteerd in kwetsbare groepen en jongeren met een afstand tot de arbeidsmarkt.

Voor 18-jarigen blijkt het financieel vrijwel onmogelijk te zijn om zelfstandig wonend rond te kunnen komen. Dat geldt in het bijzonder voor 18-jarigen met een bijstandsuitkering, studiefinanciering of het minimumloon. Onlangs adviseerde de SER het minimumloon te verhogen (met behoud van koppeling aan sociale uitkeringen) en invoering van een

¹⁸⁴ SEO en Verwey-Jonker (2020) *De impact van de coronacrisis op de overgang onderwijs-arbeidsmarkt*, p. 7.

¹⁸⁵ SCP (2020) *Beleidssignalement maatschappelijke gevolgen corona: Kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt*, p. 10.

¹⁸⁶ Atlas voor gemeenten (2020) *De coronacrisis en de arbeidsmarktpositie van mensen met een migratieachtergrond*, p. 6.

minimumloon per gewerkt uur (in plaats van een minimumloon per maand).¹⁸⁷ Het SER JP is door de minister van SZW gevraagd een verkenning te doen naar de gevolgen van het recht op het volledige minimumloon voor iedere werkende van 18 jaar en ouder, daarbij gebruik makend van onder meer twee onderzoeken van het CBP en SEO Economische Onderzoek dat laat zien dat de werkgelegenheid niet of nauwelijks wordt beïnvloed door verhoging of afschaffing van het minimumjeugdloon.¹⁸⁸ Verder wil het SER JP graag meer inzicht verwerven in de financiële positie van verschillende groepen jongeren en over het ontstaan en de gevolgen van schulden bij jongeren.

Als jongeren voldoende zicht hebben op de inhoud van een baan, op de baankansen en de mate waarin een baan zekerheid en ontwikkelkansen biedt, kunnen zij een beter afgewogen keuze maken. Daarom is het belangrijk dat onderwijsinstellingen jongeren goed voorbereiden op de vaardigheden en competenties die de arbeidsmarkt nodig heeft. Daarnaast moeten zij actuele arbeidsmarktinformatie verstrekken aan (aankomend) studenten en hun ouders zodat zij een beter afgewogen keuze kunnen maken.¹⁸⁹ Voor jongeren die minder makkelijk leren of leerachterstanden hebben opgelopen is het van belang dat het onderwijs en arbeidsorganisaties hen maatwerk bieden. Dat kan bijvoorbeeld door te investeren in alternatieve routes (bijvoorbeeld werk-leertrajecten) voor jongeren om duurzaam werk te kunnen vinden.¹⁹⁰

Het nieuwe pensioenstelsel heeft veel gevolgen voor jonge mensen. Het zwaartepunt van pensioenopbouw is verschoven naar het begin van het werkzame leven. Jongeren die deel uitmaken van de 'witte vlek' lopen het risico om een ontoereikend pensioenkapitaal op te kunnen bouwen. Ditzelfde geldt voor jonge zzp'ers die later in hun loopbaan aan de slag gaan als werknemer. Daarnaast kunnen jongeren bij een werkgever die een oplopend premiepercentage voortzet een achterstand in pensioen opbouwen in vergelijking met leeftijdsgenoten en collega's die nieuw zijn bij de werkgever. Het SER JP wil dat de kloof voor deze jongeren wordt gecompenseerd en er meer aandacht wordt besteed aan de problematiek van de 'witte vlek' en de pensioenopbouw van jongeren. Daarvoor kan gebruik worden gemaakt van het Aanvalsplan witte vlek pensioenen van de Stichting van de Arbeid.¹⁹¹

Het SER JP vindt het daarnaast belangrijk dat jongeren zich bewust zijn van de noodzaak van opbouw van hun pensioen, als zij een (eerste) baan zoeken of van baan wisselen. Werkgevers moeten een wettelijke verplichting krijgen hun jonge werknemers voor te lichten over de gevolgen voor de pensioenopbouw.

Daarnaast kunnen jongeren beter worden betrokken bij een verantwoorde besteding van pensioenbeleggingen. Vanuit de overheid moet meer ingezet worden op deze bewustwording om jongeren te stimuleren actief na te denken of pensioen en daarnaar te handelen, zeker nu de beginjaren belangrijker worden voor de opbouw. Het Pensioenlabel, ontwikkeld door VCP YP, is een instrument dat daaraan kan bijdragen. Bovendien kan Pensioenlabel inzicht bieden in de hoogte van de premie-inleg.¹⁹² Jongeren kunnen voor kennis en informatie ook terecht bij het SER-informatie- en meldpunt Geen pensioen.¹⁹³

Net als tijdens het volgen van een opleiding hebben jongeren met een chronische aandoening op de werkvloer behoefte aan meer hulpmiddelen, voorzieningen of ondersteuning op het

¹⁸⁷ SER (2021) *Zekerheid voor mensen, een wendbare economie en herstel van de samenleving*, p. 28.

¹⁸⁸ CPB Discussion paper (april 2021) *The young bunch: youth minimumwages and labor market outcomes*; SEO Economische Onderzoek (2018) *Verkenning effecten aanpassing minimum(jeugd)loon*.

¹⁸⁹ SER (2021) *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen*, p. 109.

¹⁹⁰ SER (2021) *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen*, p. 110.

¹⁹¹ <https://www.stvda.nl/nl/publicaties/witte-vlek-pensioenen>

¹⁹² VCP (2020), Onepager Pensioenlabel. <https://www.vcp.nl/wpcontent/uploads/2020/07/Pensioenlabel.pdf>

¹⁹³ <https://www.ser.nl/nl/thema/geen-pensioen>

werk, dan ze nu ontvangen. Dat is op dit moment onvoldoende. Het SER JP vindt het belangrijk dat een concreter beeld wordt gevormd van de hulp en ondersteuning die jongeren nodig hebben en hoe zij daar toegang toe kunnen krijgen. Verder moeten er meer werkervaringsplekken worden gecreëerd voor jongeren met een chronische aandoening of licht verstandelijke beperking, door middel van subsidies of andere prikkels (zo hebben bedrijven er behoefte aan te worden 'ontzorgd').¹⁹⁴

Ook op de werkvloer hebben jongeren in toenemende mate last van werkdruk en psychische klachten. Daarom wil het SER JP dat wordt verkend hoe de onafhankelijke toegang tot een erkend psycholoog Arbeid en Organisatie verbeterd kan worden voor jongeren, om (verergering van) burn-out klachten te voorkomen en bevlogenheid te bevorderen. Het SER JP beveelt aan om hiertoe vouchers beschikbaar te laten stellen, zodat werkgevers een erkend psycholoog kunnen benaderen. Ook moeten best practices beter in kaart worden gebracht en gedeeld.

¹⁹⁴ SER (2021) *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen*, p. 110.

5. De eerste (eigen) woning

Wat valt op:

- Positie van jongeren op de woningmarkt is verder verslechterd.
- De woningmarktpositie van minder kansrijke jongeren- staat (nog) verder onder druk.
- Huishoudens van jongeren zijn kwetsbaar voor economische schokken door onverantwoorde woonquota.
- Problematiek bij starters heeft invloed op de positie van studenten en vice versa.
- Er is een acute structurele aanpak nodig om de toegankelijkheid van de woningmarkt voor jongeren te verbeteren.

5.1 Trends en ontwikkelingen

Elk jaar komen er ongeveer 200 duizend mensen bij die op zoek gaan naar een woning. Daarnaast wil 7 procent van de huishoudens beslist binnen twee jaar verhuizen, 23 procent misschien. Mensen die starten met een zoektocht naar een huis of willen verhuizen hebben steeds meer moeite een geschikte woning te vinden. Vooral jongeren, woningzoekenden met (lage) middeninkomens en spoedzoekers komen in de knel. Met recht wordt gesproken over oververhitting van de woningmarkt, zowel in de sociale huursector, als de particuliere huursector en de koopsector.¹⁹⁵ De beschikbaarheid, betaalbaarheid en toegankelijkheid staat onder grote druk. Dit geldt voor alle groepen woningzoekende jongeren (niet in gelijke mate), van studentenhuisvesting tot doorstromers vanuit starterswoningen. Dat de problematiek op het gebied van huisvesting jongeren niet ongemoeid laat, komt duidelijk naar voren in de grote hoeveelheid berichtgeving in de media en demonstraties rondom dit onderwerp. Een bekend voorbeeld van dit laatste is de Woonopstand (najaar 2021).¹⁹⁶

Groot tekort in de woningvoorraad

In zowel de sociale huur-, de vrije huur- als de koopsector is te zien dat de beschikbaarheid van woningen sterk is afgenomen. Na de financieel-economische crisis van 2008 is de bouwproductie ingezakt. Tegelijkertijd is de vraag naar (betaalbare) woningen toegenomen door een dalende rente, fiscale subsidies en een toenemende bevolking. Nederland staat daarom voor een forse bouwopgave. Dit is niet enkel een probleem in de Randstad, maar speelt in heel Nederland. De laatste ramingen over de huisvestingsmogelijkheden wijzen in de richting van een bouwopgave van 95 tot 100 duizend woningen per jaar.¹⁹⁷ Dat is historisch gezien hoog. De ruimtelijke inpassing van voldoende woningen brengt daarom een grote uitdaging met zich mee. Capaciteitstekorten in de bouw vormen een extra knelpunt voor het realiseren van de bouwopgave.¹⁹⁸ De problematiek rondom de beschikbaarheid van woningen werd eerder door het SER JP benoemd. In de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019) is te lezen dat er een totaal woningtekort is van ruim 246 duizend woningen (3,2 procent van de woningvoorraad), dat de verhuiskansen voor jongeren licht zijn gedaald en dat starters het een stuk lastiger hebben dan starters die twintig jaar geleden een huis kochten.¹⁹⁹

Tekort begint al bij de studentenhuisvesting

Veel studenten gaan op zichzelf wonen (51 procent). Zij doen dan met name een beroep op de particuliere en sociale huursector. Later, wanneer het inkomen en het vermogen stijgt,

¹⁹⁵ Brede maatschappelijke Heroverwegingen, Ruimte voor wonen (februari 2020).

¹⁹⁶ <https://woonopstand.nl/>.

¹⁹⁷ In het coalitieakkoord is afgesproken om deze bouwopgave te realiseren. *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst. Coalitieakkoord 2021-2025. VVD, D66, CDA een ChristenUnie (2021).*

¹⁹⁸ Brede maatschappelijke Heroverwegingen, Ruimte voor wonen, p. 22. (februari 2020).

¹⁹⁹ SER JP (2019) *Hoge verwachtingen: Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019.*

jongeren eventueel willen samenwonen en er meer werkzekerheid is, gaan jongeren vaker op zoek naar een woning in de particuliere huursector of een koopwoning. Het merendeel (52 procent) van de studenten die op zichzelf wonen gaat wonen in een woonruimte met gedeelde voorzieningen. In de afgelopen acht jaar is het aantal studenten met 26 procent gestegen. Met name het afgelopen collegejaar is de populatie sterk toegenomen door de coronapandemie. Er is met name sprake van een groei van het aantal universitaire studenten. Bij steden met enkel een hbo-instelling wordt bij zeventien van de 21 steden een krimp verwacht in het aantal studenten.²⁰⁰ Vrijwel alle steden hebben hierdoor aan het begin van het collegejaar te maken met een piekbelasting. Dit geldt met name voor studentensteden met relatief veel internationale studenten en een groot verzorgingsgebied. Landelijk gezien is in negentien van de 21 universiteitssteden een geschat tekort van 26.500 woonruimten. Uitschieters zijn hierbij Amsterdam, Leiden, Nijmegen, Haarlem, Rotterdam, 's-Hertogenbosch en Utrecht.²⁰¹ In 2019 signaleerde het SER JP nog dat veertien van de 21 universiteitssteden gekwalificeerd werden als 'gespannen' of 'zeer gespannen'.²⁰² Uit onderzoek door Kences (2021) komt naar voren dat verwacht wordt dat de studentenpopulatie de komende jaren alleen maar zal stijgen. Dit zorgt ervoor dat de tekorten in de woningvoorraad voor studenten enkel zullen toenemen. Het groeiende aantal studenten vraagt daarom om een gedegen aanpak in de afstemming tussen onderwijs- en huisvestingsbeleid. Er zullen meer woonruimten voor studenten gecreëerd moeten worden.²⁰³ Het SER JP vindt daarbij dat er een betere verhouding tussen de huurtoeslag voor woningen en voor kamers moet komen, zodat wonen op kamers aantrekkelijker wordt. Vanwege de mogelijkheid omtrent de huurtoeslag voor woningen met een eigen voordeur is al een aantal jaren de trend dat er vaker voor éénkamerwoningen met eigen keuken en badkamer wordt gekozen door studenten.²⁰⁴ Dit heeft gevolgen voor het huisvestingsaanbod voor studenten. Het aantal kamers nam af terwijl het aantal zelfstandige éénkamerwoningen voor studenten juist toenam.²⁰⁵ In de verkenning *Studeren zonder druk* van het SER JP (2021) wordt hier nader op ingegaan.

Oorzaken voor het oplopende woningtekort in alle sectoren

Zestig procent van de Nederlandse huishoudens woont in een koophuis. Dit betreft vooral personen met midden- of hogere inkomens. Sinds 2009 is dit aandeel, na decennialange groei, niet meer toegenomen. Daarnaast woont 28 procent van de Nederlandse huishoudens in een corporatiewoning. De corporatiesector werd de afgelopen decennia steeds kleiner, als gevolg van sloop en verkoop van woningen. Corporatiewoningen worden vooral bewoond door lagere en middeninkomens. De herziene Woningwet van 2015 bepaalt dat corporaties zich vooral moeten richten op het bouwen en beheren van woningen voor huurders met lage inkomens. Tegelijkertijd kwamen er vooral koopwoningen en (de laatste jaren) particuliere huurwoningen bij op de huizenmarkt. De commerciële bouwsector compenseert de afgenomen bouwspanning van coöperaties echter onvoldoende om aan de vraag naar betaalbare huurwoningen te kunnen voldoen.²⁰⁶ Ondanks de gedane inspanningen is het huidige woningtekort 279 duizend woningen (ten opzichte van 246 000 in 2019).²⁰⁷

²⁰⁰ Kences (2021) *Landelijke Monitor Studentenhuisvesting 2021*.

²⁰¹ Kences (2021) *Landelijke Monitor Studentenhuisvesting 2021*.

²⁰² SER Jongerenplatform (2019) *Hoge verwachtingen: Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*.

²⁰³ Kences (2021) *Landelijke Monitor Studentenhuisvesting 2021*.

²⁰⁴ In het coalitieakkoord is afgesproken dat de regelgeving omtrent de huurtoeslag hervormd gaat worden. *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst. Coalitieakkoord 2021-2025. VVD, D66, CDA een ChristenUnie (2021)*.

²⁰⁵ Kences (2021) *Landelijke Monitor Studentenhuisvesting 2021*.

²⁰⁶ Kullberg, J. en M. Ras (2020). Wonen. In: SCP (2020) *De sociale staat van Nederland 2020*.

²⁰⁷ Kamerbrief van de minister van BZK over noties over woonbeleid, 5 oktober 2021.

Buiten de groeiende vraag naar woningen en onvoldoende bouwspanningen, worden er andere verklaringen gegeven voor het oplopende tekort. Zo heeft de verhuurdersheffing bijgedragen aan minder woningbouw.²⁰⁸ Verder wordt een gebrek aan dynamiek aangegeven als verklaring voor het oplopende tekort. Door dit gebrek worden veel grote woningen bewoond door kleine huishoudens.²⁰⁹ Ook komt in *Staat van de Woningmarkt (2021)* naar voren dat de beleggingswaarde van woningen hoger is dan de gemiddelde maximale hypotheek voor starters. Dit zorgt ervoor dat de buy-to-let²¹⁰ sterk toeneemt. Het gevolg hiervan is een verdere afname in het aantal beschikbare koopwoningen.²¹¹ De verwachting is dat het woningtekort de eerstvolgende jaren eerst nog verder zal toenemen.

Een lastige start voor toetreders op de woningmarkt

Een belangrijk onderdeel van de beoordeling van de betaalbaarheid van huisvesting, is de woonquote. De woonquote is de verhouding tussen woonlasten en besteedbaar budget. De vuistregel is dat een woonquote tot dertig procent duidt op een verantwoorde risicobereidheid. Een woonquote van boven de veertig procent wordt gezien als een zeer onverantwoorde risicobereidheid, omdat de woonlasten dan andere (noodzakelijke) uitgaven kunnen gaan verdringen waardoor het huishouden kwetsbaarder wordt voor economische schokken. Algemeen gezien hebben jongeren hogere woonquota dan ouderen door lagere inkomens en/of hogere woonlasten.²¹² Huishoudens in een koopwoning met een huishoudenshoofd jonger dan 35 jaar hebben hogere relatieve woonlasten dan oudere woningeigenaren. De gemiddelde woonquote van deze huishoudens is 32 procent, terwijl woningeigenaren van 45 jaar of ouder gemiddeld 28 procent van hun inkomen aan woonlasten besteden. Jonge huurders hebben relatief hogere woonlasten dan huurders in de leeftijd van 35 tot 55 jaar.²¹³

²⁰⁸ CPB (2020) *Kansrijk woonbeleid*; In het coalitieakkoord is afgesproken dat de verhuurdersheffing wordt afgeschaft. Bron: *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst. Coalitieakkoord 2021-2025. VVD, D66, CDA en ChristenUnie (2021)*.

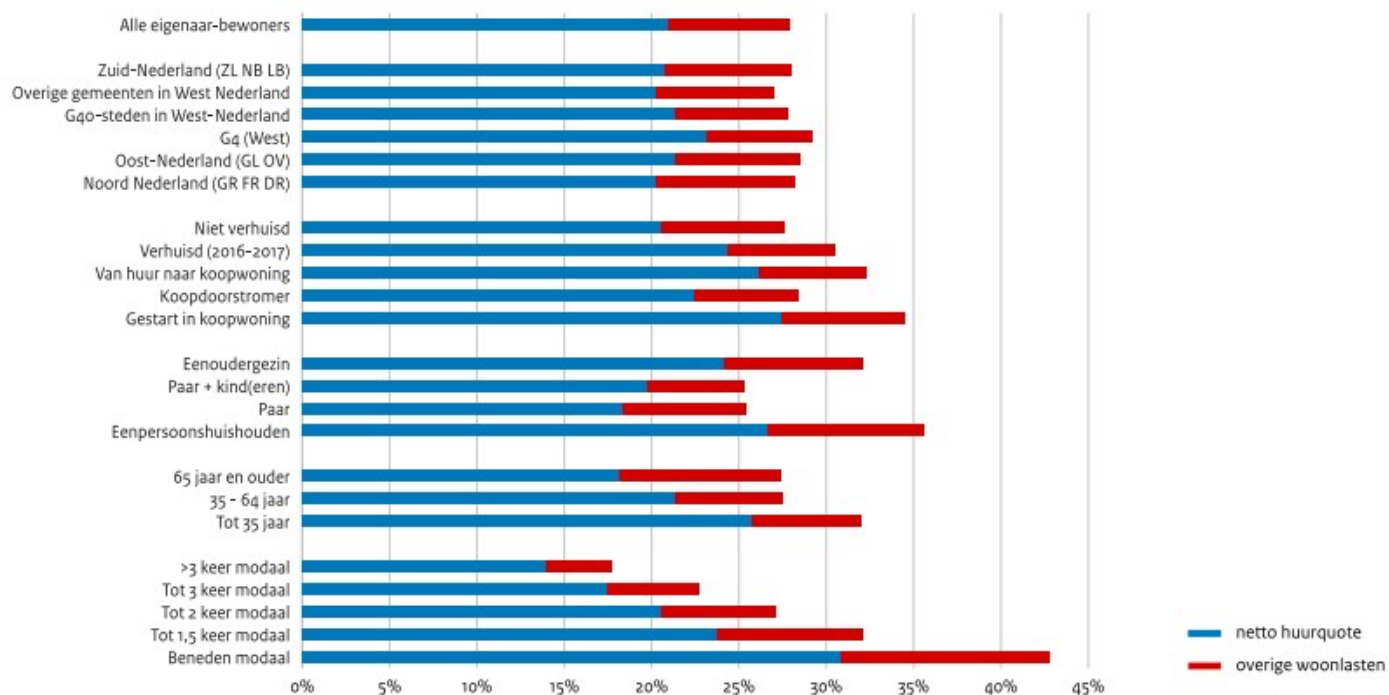
²⁰⁹ Platform31 (2021) *Beter benutten bestaande bouw*.

²¹⁰ Een uitdrukking die verwijst naar de aankoop van onroerend goed, specifiek bedoeld om dit onroerend goed te gebruiken voor verhuur.

²¹¹ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2021) *Staat van de Woningmarkt*.

²¹² Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2021) *Staat van de Woningmarkt*.

²¹³ CBS (4 april 2019) Woonlasten ten opzichte inkomen niet verder gestegen, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/14/woonlasten-ten-opzichte-inkomen-niet-verder-gestegen>

Figuur 4.1 Woonuitgaven van eigenaar-bewoners

Bron: WoON2018, bewerking BZK via Staat van de Woningmarkt (2021)

De tegenstelling tussen zittende bewoners en mensen die een huur- of koopwoning zoeken, wordt in een krappe woningmarkt steeds groter. Toetreders op de huurwoningmarkt hebben hiermee te maken omdat bij een bewonerswisseling in het afgelopen jaar de gemiddelde huurprijs de afgelopen vijf jaar elk jaar met 7,2 - 9,6 procent ten opzichte van een jaar eerder steeg. Voor huurders die niet verhuizen is de gemiddelde huurverhoging beperkt. Afgelopen jaar was de verhoging voor zittende huurders tot 0,3 procent.²¹⁴ Voor zoekenden naar een koopwoning komt dit doordat toetreders in de huidige krappe markt vanuit de huursector op achterstand op de koopmarkt staan. Woningzoekenden zonder woning hebben geen overwaarde die zij kunnen inzetten bij de koop van een (nieuwe) woning. Een eventuele studieschuld speelt daarbij ook een rol.²¹⁵ Dit werkt vermogensongelijkheid in de hand. Voor toetreders die geen overwaarde kunnen inzetten, betekenen hoge woningprijzen dat ze een hogere hypotheeklening moeten aangaan en dat ze meer eigen spaargeld moeten inleggen. Op veel plaatsen moeten kopers overbieden. Dit moeten zij zelf financieren; voor veel jongeren is het daarom niet haalbaar om een woning te kopen. De financieringslasten van de hogere hypotheek worden overigens deels gecompenseerd door de lage rente. De prijs van een koopwoning is echter historisch hoog. Zo waren in augustus 2021 woningen 17,8 procent duurder dan in augustus 2020. Dit is de grootste prijsstijging na september 2000. Vergeleken met het dal in juni 2013 waren de prijzen in augustus bijna 78 procent hoger.²¹⁶ De (stijgende) hoge prijzen van koopwoningen brengen ook andere gevolgen met zich mee. Dit heeft met name te maken met de stijgende Loan-to-income (LTI). Bijna de helft van de starters geeft aan een volledige hypotheek nodig te hebben voor het financieren van een huis,

²¹⁴ CBS (6 september 2021) Kleinste huurstijging sinds 1960, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/36/kleinste-huurstijging-sinds-1960>

²¹⁵ SER JP (2021) *Studeren zonder druk. Voorstel voor een nieuw stelsel van studiefinanciering*.

²¹⁶ CBS (22 september 2021) Prijsstijging koopwoningen loopt verder op, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/38/prijsstijging-koopwoningen-loopt-verder-op>

terwijl dit voor doorstromers 38 procent is.²¹⁷ In de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019) van het SER JP wordt weergegeven dat starters door de woningmarktsituatie steeds hogere hypotheekleningen aangaan met steeds meer nieuwe hypotheekleningen boven de NIBUD-norm.²¹⁸ Het leengedrag van starters op de woningmarkt baart de AFM tegenwoordig nog steeds zorgen. Uit een analyse van de financiële gegevens van koopstarters blijkt dat de hypotheekschulden hoog zijn, studieschulden regelmatig niet meegewogen worden en een deel van de koopstarters kredieten stapelt. Zo blijkt twintig tot veertig procent van de koopstarters een hogere hypotheek te hebben dan strikt genomen verantwoordelijk is.²¹⁹

Door de hoge vraag op de koopwoningmarkt is huren (in het middensegment) voor velen een noodzakelijke optie geworden. Recente berichtgeving laat zien dat er echter inmiddels ook overboden kan worden op een huurwoning. Dit kan bijvoorbeeld door een open huurvoorstel. Het gevolg hiervan is dat de vrije huurprijzen verder stijgen.²²⁰ Door de prijsstijgingen is het huuraanbod in het middensegment (minder dan duizend euro per maand huur) echter gedaald. De nieuwbouw van huurwoningen concentreert zich op het dure segment (meer dan duizend euro per maand). In de sociale huursector groeien de wachtlijsten en middeninkomens zijn met name in de kraptegebieden aangewezen op de vrije huursector met hoge huurprijzen. Mensen met een laag (midden)inkomen zoeken lang naar een woning. Dit betreft een diverse categorie waaronder jongeren die de woningmarkt betreden en werkenden die (in een stad) een baan in het onderwijs of de zorg hebben gevonden.

Problematiek voor starters beïnvloedt ook studentenhuysvesting

Het tekort aan woningen voor starters heeft zijn weerslag op het tekort aan woningen voor studenten. Uit de *Landelijke Monitor Studentenhuisvesting 2020* blijkt dat 61 procent van de afgestudeerden een jaar na het afstuderen de studentenwoning nog niet heeft verlaten. Na twee jaar woont 40 procent van de afgestudeerden nog steeds in de studentenwoning. Deze cijfers zijn te verklaren door de grote moeite die starters hebben om een huur- of koopwoning te bemachtigen. Verder is te zien dat de woonlasten in de afgelopen jaren licht gestegen zijn voor uitwonende studenten, zowel studenten die een woonruimte met gedeelde voorzieningen hebben, als studenten met een eenkamerwoning of meerkamerwoning. Dit heeft ook een weerslag op de gemiddelde woonquote van studenten. Hierin is wederom sprake van een lichte stijging in de afgelopen jaren waardoor studenten met een gedeelde woningruimte in de huidige situatie hebben van veertig procent en studenten met een eenkamerwoning of meerkamerwoning een woonquote hebben van vijftig respectievelijk 56 procent.²²¹

5.2 Inclusie

5.2.1 Wonen met een chronische aandoening

Uit bovenstaande is gebleken dat de positie van starters in zijn algemeenheid al bijzonder lastig is, maar voor jongeren met een chronische aandoening komt daar nog een schepje bovenop. Niet alleen vanwege de betaalbaarheid van huur- en koopwoningen en het gegeven dat deze jongeren vaak een lager inkomen hebben maar ook vanwege de toegankelijkheid en

²¹⁷ ING (29 maart 2021) ING Woonbericht: ruim 60% van de starters maakt zich zorgen over de betaalbaarheid van woningen, <https://nieuws.ing.nl/nl-NL/197766-ing-woonbericht-ruim-60-van-de-starters-maakt-zich-zorgen-over-de-betaalbaarheid-van-woningen>

²¹⁸ SER Jongerenplatform (2019) *Hoge verwachtingen: Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*.

²¹⁹ AFM (2 september 2021) Zorgen over leengedrag van koopstarters. <https://www.afm.nl/nl-nl/nieuws/2021/augustus/zorgen-over-leengedrag-koopstarters>

²²⁰ RTL Nieuws (11 oktober 2021) Eenmaal, andermaal, verhuurd aan de hoogste bidder? <https://www.rtlnieuws.nl/economie/life/artikel/5259703/rebid-huurmarkt-bieden-overbieden-vrije-sector-appartement>

²²¹ Kences (2021) *Landelijke Monitor Studentenhuisvesting 2021*.

beschikbaarheid van woningen (ook studentenwoningen). Een ander knelpunt kan zijn dat jongeren onvoldoende energie hebben om voor zichzelf te zorgen of onvoldoende hulp of begeleiding daarbij krijgen. Dat blijkt ook uit de Kantar-enquête. Van de ondervraagde jongeren die dagelijks last hebben van een chronische aandoening geeft 21 procent aan dat zij extra belemmeringen ervaren op het gebied van wonen. Bijvoorbeeld vanwege hun fysieke of mentale gezondheid of omdat zij een beperkt inkomen hebben. De ervaren belemmeringen op het gebied van wonen brengen ook gevolgen met zich mee op het gebied van gezinsvorming. Zonder adequate woonomstandigheden is de drempel om aan gezinsvorming te beginnen (onder meer samenwonen, het krijgen van kinderen) hoger.

Zoals eerder in deze verkenning benoemd is in het VN-verdrag Handicap opgenomen dat mensen met een chronische aandoening of een beperking het recht hebben om passend te wonen.²²² Dat houdt volgens het verdrag onder meer in dat mensen zelf mogen kiezen waar zij willen wonen en daarbij voldoende ondersteuning krijgen op basis van hun persoonlijke behoeften. Het Verwey-Jonker Instituut deed in opdracht van de ministeries van Binnenlandse Zaken (BZK) en Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) in 2020 onderzoek naar de woonwensen -en situatie van mensen met een beperking. Uit het onderzoek blijkt dat jongeren in de leeftijd van 15-30 jaar met een chronische ziekte, een psychische aandoening of een beperking een grote 'zelfstandigheidswens' hebben. Zo blijkt dat 12 procent van de jongeren (32.400 tot 90.000 jongeren naar schatting in Nederland) ontevreden is met hun huidige woonsituatie omdat ze zelfstandig(er) willen wonen. Verder voelen jongeren zich vaker dan ouderen onveilig in hun buurt en hechten zij een groter belang aan sociale contacten in de buurt en ruimte om mee te doen aan de samenleving (bijvoorbeeld in de vorm van een passende dagbesteding, werk, vrijwilligerswerk en vrije tijd).

Het onderzoek toont ook aan dat een behoorlijk aantal jongeren niet de hulp of aanpassingen krijgen die zij nodig hebben. Naar schatting gaat het volgens de onderzoekers in Nederland om minimaal 17.600 en maximaal 48.800 jongvolwassenen met een beperking wiens behoeften aan woningaanpassingen, zorg en begeleiding aan huis nog niet vervuld zijn.²²³

Jongeren hebben een 'hardere' verhuwens dan mensen van middelbare of oudere leeftijd, omdat hun wens sterk wordt gestuurd door life-events zoals samenwonen en gezinsvorming. Voor jongeren met een chronische aandoening, psychische aandoening of beperking die veelvuldig gebruik maken van de WMO blijkt het echter moeilijk om te verhuizen naar een plek buiten de gemeentegrenzen. Het verschilt per gemeente welke mogelijkheden tot hulp worden geboden. Hulpmiddelen worden verstrekt door een gemeente, maar de gemeente is er tegelijkertijd ook eigenaar van. Dit betekent dat verhuizen vaak ook inhoudt dat het niet zeker is dat je je hulpmiddelen kan meeverhuizen. Een jongere geeft aan: *"Ik had de indruk dat ik overgeleverd was aan de goodwill van deze gemeenten."* Dit kan een belangrijke reden zijn voor jongeren om niet te verhuizen. Het SER JP heeft signalen gekregen van jongeren die aangeven dat WMO-criteria, aanpassingen in en rondom het huis en vergoedingen van thuiszorgartikelen per gemeente dusdanig verschillen dat dit een belemmering vormt om te verhuizen. Hierbij speelt mee dat er geen automatische overdracht van het dossier mogelijk is bij de verhuizing van de ene gemeente naar de andere gemeente. Dit zorgt ervoor dat jongeren opnieuw een proces moeten doorlopen van aanvragen doen, formulieren invullen en uitzoeken waar ze moeten zijn om de benodigde hulp en hulpmiddelen te verkrijgen. Dit heeft ook gevolgen voor andere life-events. Er vormen zich hierdoor extra belemmeringen om te verhuizen voor een (nieuwe) baan. Mensen met een handicap die bijvoorbeeld gaan samenwonen, halen zich veel op de hals met betrekking tot verandering in zorg aangezien de partner vanaf dat moment als mantelzorger wordt bestempeld.

²²² Iederin. Nederland voert het VN-verdrag Handicap uit, <https://iederin.nl/onze-doelen/vn-verdraghandicap/>.

²²³ Verwey-Jonker Instituut (2020) *Maatwerk in wonen: Verkenning van de aard en de omvang van zelfstandige woonwensen van mensen met een beperking*.

5.2.3 Wonen met een niet-westerse migratieachtergrond

In de verkenning *Hoge verwachtingen* vroeg het SER JP aandacht voor het signaal dat sprake lijkt is van discriminatie van jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond in de huur- en koopsector.²²⁴ Discriminatie bij de zoektocht naar een woning staat inmiddels op de politieke agenda. De minister van BZK heeft via de aanpak goed verhuurderschap ingezet op de bestrijding van deze discriminatie. Daarbij wordt een dubbel spoor gevolgd. De inzet en uitkomsten van de in te stellen nationaal coördinator en een Staatscommissie op het gebied van discriminatie en racisme worden betrokken bij de verdere aanpak van discriminatie op de woningmarkt. Daarnaast komt er een wetsvoorstel dat tot doel heeft dat er een bevoegdheid voor gemeenten komt om een verhuurdervingunning in te voeren en om landelijk geüniformeerde voorschriften te kunnen instellen waaraan een verhuurder zich moet houden.²²⁵

Niet alleen discriminatie speelt echter een rol bij het (moeilijker) verkrijgen van een woning. De set van hulpbronnen waarover een woningzoekende beschikking heeft, speelt hierbij ook een belangrijke rol. In de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019) van het SER JP wordt gesproken over een netwerksamenleving waarin het belangrijk is dat je 'gekend wordt'. Wie dergelijk sociaal kapitaal niet meekrijgt van huis uit, heeft het een stuk lastiger. Er is sprake van een 'onzichtbare muur' voor jongeren. Op het gebied van huisvesting leidt dit tot een (groter) verschil in de kansen om een woning te kopen tussen jongeren met meer en minder sociaal kapitaal. Uit rapportage van het CBS blijkt dat inwoners met een niet-westerse migratieachtergrond gemiddeld genomen minder beschikking hebben over dit sociaal kapitaal.²²⁶ In 2017 ontvangen zeven op de tien jongeren die hulp krijgen bij de financiering van hun huis (in de vorm van een lening, schenking of garantiestelling) deze hulp van (schoon)ouders.²²⁷ In 2021 is dit niet anders volgens de ING. Starters die verwachten hun huis niet volledig te financieren met een hypotheek, maken bij de aankoop van de eerste woning vaak gebruik van eigen spaargeld (84 procent), vijftien procent krijgt een onderhandse lening, negen procent krijgt een gift en negen procent gebruikt een erfenis. Volgens een woordvoerder van de ING maakt een groot deel uit of een starter het geluk heeft terug te kunnen vallen op ondersteuning van bijvoorbeeld ouders. Wie dat niet heeft, dreigt volgens de ING buiten de boot te vallen.²²⁸ Uit de enquête van Kantar blijkt dat jongeren met een migratieachtergrond het minder vaak haalbaar achten dat zij een (andere) koopwoning zullen bemachtigen, vergeleken met jongeren zonder migratieachtergrond.

5.3 Conclusies en aanbevelingen

In de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019) concludeerde het SER JP:

"De nieuwe generatie jongeren verlaat later het ouderlijk huis, heeft hogere woonlasten in de huursector en koopt later zijn eerste woning. Op de woningmarkt blijkt dat steeds minder jongeren een zelfstandig bestaan (kunnen) opbouwen. Dit wordt vooral veroorzaakt doordat de toegankelijkheid tot de sociale woningbouw door wachtrijen en inkomenseisen matig is en koopstarters een duidelijke achterstand hebben op doorstromers en investeerders op de woningmarkt."

In 2021 is (in deze verkenning) opnieuw bezien of de positie van jongeren op de woningmarkt verbeterd is. Het SER JP trekt de conclusie dat dit niet het geval is. Sterker nog, de

²²⁴ SER JP (2019) *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, p. 18.

²²⁵ Kamerbrief van de minister van BZK over uitkomst aanpak goed verhuurderschap, 22 februari 2021.

²²⁶ CBS (2014) *Bevolkingstrends 2014, Discrepancies in sociaal kapitaal van bevolkingsgroepen*.

²²⁷ ING, 2017, ING Woonbericht: moeilijker positie starters op de woningmarkt.

²²⁸ ING, 2021, ING Woonbericht: ING Woonbericht: ruim 60% van de starters maakt zich zorgen over de betaalbaarheid van woningen

woningmarktpositie is op een aantal punten zelfs verslechterd. De positie van jongeren staat daarmee verder onder druk en dit geldt in het bijzonder voor minder kansrijke jongeren. Het SER JP constateert namelijk dat het huidige overheidsbeleid nog steeds niet adequaat bijdraagt aan het verbeteren van de beschikbaarheid en betaalbaarheid van de woningmarkt voor starters. Middelen vanuit de overheid ter verbetering van de toegankelijkheid van de woningmarkt zijn op dit moment met name gericht op het ondersteunen van de vraag naar woningen. Dit leidt echter vooral tot hogere huizenprijzen. In de afgelopen jaren is het tekort in de woningvoorraad verder toegenomen ondanks inspanningen door de overheid op dit gebied en zijn de huizenprijzen gestegen tot historische hoogtes waardoor de betaalbaarheid flink onder druk is komen te staan. Dit alles heeft tot gevolg dat de woonquote onder jongeren verder gestegen is terwijl deze al als risicovol werd bestempeld. Dit is volgens het SER JP onacceptabel en verdient zo snel mogelijke ingrijpen van de overheid.

Het SER JP vindt daarom allereerst dat er meer structureel geïnvesteerd moet worden in het woningaanbod, door in te zetten op een uitbreiding van het aantal betaalbare woningen. Dit geldt voor zowel sociale huur-, particuliere huur- als koopwoningen. Echter is een algemene investering in volkshuisvesting niet voldoende. Er moet een gedegen aanpak komen waarmee specifiek voor jongeren de woningmarkt toegankelijker wordt gemaakt. Hierbij moet in het bijzonder aandacht komen voor minder kansrijke groepen jongeren, zoals jongeren met een chronische aandoening en een niet-westerse migratieachtergrond. De extra ondersteuning voor deze groep kwetsbare jongeren is onvoldoende volgens het SER JP. Zo is het van groot belang dat jongeren met een chronische aandoening gemakkelijker hun hulpmiddelen kunnen meeverhuizen naar een andere gemeente zonder de bureaucratie die er op dit moment bij komt kijken.

6. Een eigen gezin starten

Wat valt op:

- Onveranderd beeld sinds *Hoge verwachtingen* (2019): jongeren stellen gezinsvorming uit;
- Nederland behoort tot de landen waar de impact van het krijgen van kinderen op het inkomen van moeders het grootste is. Bij vaders is er vrijwel geen impact op het inkomen;
- De meeste vaders en moeders zouden zorg en werk het liefst gelijk willen verdelen, maar in de praktijk zijn de taken vaak 'traditioneler' verdeeld;
- Het combineren van werk- en zorgtaken kan een hoge druk geven voor jonge ouders. Het netwerk (sociaal kapitaal) is van groot belang voor het combineren van leer-, werk en zorgtaken.

6.1 Trends en ontwikkelingen

Gezinsvorming

Vrouwen gaan gemiddeld op 26-jarige leeftijd samenwonen, krijgen hun eerste kind als ze 30 jaar zijn en trouwen op 32-jarige leeftijd. Mannen zijn gemiddeld bijna drie jaar ouder wanneer ze vader worden, en tweeënehalf jaar ouder als ze gaan trouwen. Deze gemiddelden zijn in tien jaar tijd met ruim één jaar gestegen. Een van de redenen voor het verdere uitstel van het ouderschap wordt gezocht in de toegenomen onzekerheid waar jongvolwassenen mee te maken hebben. Het duurt langer voordat ze een vaste baan, voldoende inkomen, een stabiele relatie en een geschikte woning hebben. Voor velen zijn dat voorwaarden voor de start van een gezin. Daarnaast speelt bij vrouwen ook een rol dat ze steeds vaker hoger onderwijs volgen. Jonge vrouwen combineren hun opleiding meestal niet met het moederschap en na hun opleiding willen ze vaak eerst gaan werken. Hoogopgeleide vrouwen beginnen dan ook later aan kinderen dan vrouwen met een lager opleidingsniveau.²²⁹

Inkomensdaling na geboorte eerste kind

Uit onderzoek van het CPB (2021) blijkt dat het inkomen van moeders in Nederland daalt na de geboorte van hun eerste kind. Zeven jaar na de geboorte is die inkomensdaling opgelopen tot 46 procent. Nederland behoort daarmee tot de landen waar de impact van het krijgen van kinderen op het inkomen van moeders het grootste is. Bij vaders is er vrijwel geen impact op het inkomen. Het lijkt erop dat de inkomensdaling van moeders sterk samenhangt met sociale normen over de verdeling van werk en zorg over vaders en moeders.²³⁰ Onderzoek van het SCP wijst uit dat die verschillen tussen mannen en vrouwen al ontstaan voordat er kinderen komen, omdat jongens en meisjes (al dan niet ongemerkt) verschillend worden behandeld door hun ouders. Zo besteden meisjes in Nederland meer tijd in het huishouden dan jongens en deze verschillen werken door zodra zij hun eigen huishouden hebben.²³¹

Combinatie werk en zorgtaken

²²⁹ Brakel, M. van den et al. (2020). *Emancipatiemonitor 2020: En ze leefden nog lang...?*

²³⁰ CPB (2021) Nederlandse samenvatting CPB Discussion Paper 424: The Child Penalty in the Netherlands and its Determinants.

²³¹ Gool, S. van (2021) *Waarom vrouwen minder verdienen: En wat we eraan kunnen doen*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Business Contact, p. 71.

De meeste vaders en moeders zouden zorg en werk het liefst gelijk willen verdelen, maar in de praktijk zijn de taken vaak wat 'traditioneler' verdeeld. Jonge vrouwen en mannen die (nog) geen kinderen hebben, zijn nog wat vaker dan ouders voorstander van een gelijke verdeling van zorg en werk. Veel vaker dan gewenst, werkt de vader het meest buitenshuis en neemt de moeder het grootste deel van de zorg voor haar rekening. Dit ondanks het feit dat bijna de helft van de stellen met kinderen werk en zorg het liefst gelijk zou willen verdelen en de vrouw in steeds meer relaties het hoogst is opgeleid en daarmee dus ook vaker per uur meer kan verdienen. Het anderhalfverdienersmodel blijft dominant. Daarbij werkt de man voltijds en de vrouw in een – weliswaar steeds grotere – deeltijdbaan. Steeds minder Nederlanders zijn ervan overtuigd dat een vrouw geschikter is om kleine kinderen op te voeden dan een man. De meeste moeders met jonge kinderen geloofden daar al heel lang niet meer in. Het geloof van mannen in de betere zorgkwaliteiten van de vrouw is de afgelopen jaren ook flink afgenomen, en dat geldt ook voor vrouwen zonder kinderen tot 13 jaar. Toch nemen moeders vaker ouderschapsverlof op dan vaders, al neemt dit verschil beperkt af. Kinderen gaan steeds vaker naar de formele opvang, hoewel een meerderheid van de Nederlanders er niet van overtuigd is dat dat goed is voor vooral baby's. De meeste vrouwen en mannen denken dat het voor een peuter goed is om een paar dagen per week naar de kinderopvang te gaan. Voor baby's zijn veel minder mensen daarvan overtuigd. Zeker als het kind nog geen jaar is. Minder mensen zijn negatief over een paar dagen buitenschoolse opvang, al is ook daar lang niet iedereen overtuigd van de meerwaarde.²³² In het advies *Een kansrijke start voor alle kinderen* (2021) beschrijft de SER dat het gebruik van de buitenschoolse opvang (bso) door kinderen van 4 tot 12 jaar lager is dan het gebruik van opvang door jonge kinderen. Ongeveer een kwart van de kinderen in deze leeftijdscategorie gaat naar de bso. Vanaf 6 jaar is er een daling in het gebruik en vanaf 10 jaar neemt het gebruik flink af.²³³ Het werken in deeltijd heeft als gevolg gehad dat vrouwen in Nederland massaal de arbeidsmarkt op zijn gegaan. Daarnaast wordt het werken in deeltijd door vrouwen gestimuleerd in ons fiscale stelsel. Voor vrouwen zijn de belangrijkste redenen om in deeltijd te werken het onbetaalde werk in het huishouden, de zorg voor (klein)kinderen, vrije tijd en mantelzorg.²³⁴

Vrouwen verlenen vaker dan mannen hulp aan een zieke naaste, zoals de partner, een kind, (schoon)ouder of iemand uit de kennissenkring, of zijn daar vaker toe bereid. Ook als ze voltijds werken. Mannen nemen vaker dan vrouwen verlof op als ze zorgtaken moeten combineren met hun werk. Vergeleken met twee jaar geleden is het aandeel vrouwelijke mantelzorgers iets gestegen (van 13 procent in 2018 naar 15 procent in 2020). Bij mannen is er een vergelijkbare verschuiving (van 9 procent in 2018 naar 11 procent in 2020). De stijging is in lijn met de toename van het aantal ouderen en mensen met chronische aandoeningen en de grotere inzet die wordt verwacht van hun sociale netwerk.²³⁵

Een nieuwe vorm van partnerverlof bij geboorte

De afgelopen twintig jaar heeft Nederland verschillende vormen van kraam- en ouderschapsverlof gekend. Sinds juli 2020 hebben partners na de geboorte van hun kind recht op vijf weken 'aanvullend partnerverlof' met invoering van de Wet invoering extra geboorteverlof (WIEG).²³⁶ Het gaat dan om 70 procent van het salaris, betaald door het UWV. Het verlof geldt voor vaders en 'meemoeders' – de partners van de biologische moeders. Uit

²³² Brakel, M. van den et al. (2020). *Emancipatiemonitor 2020: Wie zorgt er voor de kinderen?*

²³³ SER (2021) *Een kansrijke start voor alle kinderen: Naar inclusieve en toegankelijke voorzieningen voor kinderen van 0-13 jaar*, p. 9.

²³⁴ Gool, S. van (2021) *Waarom vrouwen minder verdienen: En wat we eraan kunnen doen*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Business Contact, pp. 57-63.

²³⁵ Brakel, M. van den et al. (2020). *Emancipatiemonitor 2020: Wie zorgt er voor de kinderen?*

²³⁶ Rijksoverheid. Geboorteverlof voor partners, <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/geboorteverlofen-partnerverlof/geboorteverlof-voor-partners>

recente berekeningen van NRC Handelsblad (2021) blijkt echter dat het opnemen van dit aanvullend partnerverlof duurder is voor mensen met een inkomen rond het minimumloon dan voor iemand met een modaal inkomen. NRC stelt dat het partnerverlof voor de meeste mensen leidt tot een netto-inkomensverlies van 20 procent. De laagste inkomens gaan er hierdoor echter 30 procent op achteruit en het nadeel is het grootst rond het minimumloon. Het nadeel loopt daarna geleidelijk af tot een inkomen van ongeveer 10 procent boven het minimumloon.²³⁷ In antwoord op Kamervragen over dit nieuwsbericht en op een verzoek om reactie van de vaste commissie voor SZW stelt de minister van SZW dat de netto inkomensachteruitgang bij opname van aanvullend geboorteverlof afhankelijk is van het uitkeringsniveau en van de marginale druk van het belastingstelsel. Het uitkeringsniveau van aanvullend geboorteverlof is 70 procent (tot 70 procent van het maximum dagloon). Door maximering van de uitkering is de inkomensachteruitgang voor hogere inkomens het hoogst. Bovendien merkt de minister op dat mensen met een laag inkomen ook gebruik kunnen maken van allerlei inkomensafhankelijke toeslagen.²³⁸ Vanaf augustus 2022 wordt negen weken betaald ouderschapsverlof in het eerste jaar na de geboorte ingevoerd, waarbij 50 procent van het inkomen behouden blijft.²³⁹

6.2 Mentaal welzijn

Het combineren van werk- en zorgtaken kan een hoge druk geven voor jonge ouders, zo werd benoemd in de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019). Daarin werd onder meer verwezen naar het SCP-rapport *Alle ballen in de lucht* uit 2018 dat liet zien dat vier op de tien ouders zich op enig moment gejaagd voelt en zeven op de tien ouders het wel eens druk heeft. De hoge ervaren druk blijkt opnieuw uit de Kantar-enquête: 15 procent van de jongeren combineert werk en zorg voor kinderen en 12 procent combineert werk en zorg voor anderen. Deze groepen (de 'taakcombineerders') geven nog vaker dan andere jongeren aan het druk te hebben (55 procent van degenen die zorgen voor kinderen en 54 procent van degenen die zorgen voor anderen). Werk combineren met de zorg voor kinderen wordt vaker als tamelijk/heel gemakkelijk ervaren, dan werk combineren met zorg voor anderen. Wat verder opvalt is dat dat mannen vaker dan vrouwen aangeven het combineren van werk en kinderen moeilijk te vinden.

Het belang van een sociaal netwerk

Ouders van jonge kinderen doen vaak een beroep op hun informele netwerk (familie, vrienden, kennissen, burens). Niet alle ouders beschikken echter over een (groot) netwerk. Ouders van jonge kinderen met een lagere opleiding, lager inkomen en alleenstaande ouders krijgen doorgaans minder vaak verschillende soorten hulp van verschillende netwerkleden dan degenen met een hogere opleiding, hoger inkomen en een partner. Mogelijk hangt volgens het SCP het ontvangen van minder steun door deze groepen ouders samen met verwachtingen rondom reciprociteit; mensen die gemakkelijk iets kunnen geven (hogere opleiding, hoger inkomen, tweeloudergezin) zullen ook eerder iets terugkrijgen. Degenen die minder te geven hebben, zullen ook minder terugkrijgen.²⁶⁰

Mantelzorg

Recent onderzoek naar het welzijn van jonge mantelzorgers is er van het SCP. Dat meldt dat in Nederland 6 procent van de 13-17-jarigen zorgtaken verricht. Uit een onderzoek naar

²³⁷ NRC (20 augustus 2021) Meer tijd met je baby? Dat is voor deze vaders te duur, <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/08/19/meer-tijd-met-je-baby-dat-is-voor-deze-vaders-te-duur-a4055396>

²³⁸ Kamerstuk 34967 nr. 19

²³⁹ AWWN (29 april 2021) Betaald ouderschapsverlof vanaf 2 augustus 2022, <https://www.awvn.nl/nieuws/betaald-ouderschapsverlof/> ²⁶⁰ SCP (2021) *Sociale netwerken van ouders*.

jongeren in de leeftijd van 15 tot 17 jaar (geen representatieve groep) blijkt dat dit gevolgen heeft voor school (prestaties, geplaagd worden), lichamelijke (overbelasting) en psychische gezondheid (zorgen maken).²⁴⁰ Een op vijf scholieren (12 tot 16 jaar) woont samen met een langdurig ziek gezinslid en heeft daardoor een verhoogde kans op psychosomatische klachten. Zij scoren minder goed op levenstevredenheid, ervaren gezondheid, psychosomatische klachten en schooldruk. Voldoende steun van thuis, vrienden, klasgenoten en leraren kan de kwaliteit van leven van scholieren met een langdurig ziek gezinslid verbeteren.²⁴¹

6.3 Conclusies en aanbevelingen

Een van de redenen voor het uitstel van het ouderschap wordt gezocht in de toegenomen onzekerheid waar jongvolwassenen mee te maken hebben. Het duurt langer voordat ze een vaste baan, voldoende inkomen, een stabiele relatie en een geschikte woning hebben. Voor velen zijn dat voorwaarden voor de start van een gezin. In de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019) kwam naar voren dat jongeren later dan eerdere generaties een (eerste) kind krijgen. Dat is sindsdien niet veranderd. Met name bij (jonge) vrouwen staat hun positie onder druk. Zo hebben veel vrouwen te maken met een inkomensdaling na de geboorte van hun eerste kind. De meeste vaders en moeders zouden zorg en werk het liefst gelijk willen verdelen, maar in de praktijk zijn de taken vaak 'traditioneler' verdeeld. Het anderhalfverdienersmodel blijft dominant. Daarbij werkt de man voltijds en de vrouw in een – weliswaar steeds grotere – deeltijdbaan. Wens en werkelijkheid liggen dus uiteen. Ook wat betreft de zorgen voor anderen dan de eigen kinderen – bijvoorbeeld de partner, een (schoon)ouder of iemand uit de kennissenkring – blijkt dat vrouwen vaker dan mannen hulp verlenen of daartoe bereid zijn.

Het combineren van werk- en zorgtaken kan een hoge druk geven voor jonge ouders. In het combineren van deze taken is de beschikking over sociaal kapitaal van groot belang: ouders van jonge kinderen doen vaak een beroep op hun informele netwerk (familie, vrienden, kennissen, burens). Niet alle ouders beschikken echter over een (groot) netwerk. Het belang van voldoende sociaal kapitaal speelt ook een rol bij de ervaren druk door jongeren bij het verlenen van mantelzorg. Voldoende steun van thuis, vrienden, klasgenoten en leraren kan de kwaliteit van leven van scholieren met een langdurig ziek gezinslid verbeteren.

Om de druk op zowel jonge vaders als jonge moeders te verlichten, omarmt het SER JP nogmaals de eerder gedane adviezen gedaan door de SER over de betaalbaarheid van kinderopvang.²⁴² Het SER JP vraagt daarom opnieuw aandacht voor drie (recente) SER-adviezen over het combineren van werken, leren en zorgen (*Een werkende combinatie*) en over een toekomstig stelsel van voorzieningen voor jonge kinderen (*Gelijk goed van start* en *Een kansrijke start voor alle kinderen*). Verder wil het SER JP de effecten van de 'Wet invoering extra geboorteverlof' (WIEG) in de komende tijd volgen.

²⁴⁰ SCP (2019) *Hoe is het om jonge mantelzorger te zijn?*

²⁴¹ SCP (2020) *Bezorgd naar school*.

²⁴² In het coalitieakkoord wordt voorgesteld om te investeren in de betaalbaarheid van de kinderopvang. Deze investering is echter enkel gericht op werkende ouders. *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst. Coalitieakkoord 2021-2025. VVD, D66, CDA een ChristenUnie (2021)*.

7. Klimaat en duurzaamheid

Wat valt op:

- Jonge en toekomstige generaties worden nu al, maar vooral in de toekomst geconfronteerd met de beslissingen van nu en eerder. Het is tijd om nu te zorgen voor een schone toekomst van later.
- Duidelijk is dat er nog veel moet gebeuren om te voorkomen dat de leefbaarheid (verder) onder druk zal komen te staan. Nederland heeft echter onvoldoende beleid rondom een rechtvaardige transitie.
- Het huidige klimaatbeleid is daarbij te weinig op jongeren afgestemd. Hierdoor ontstaat er een mismatch op zowel de rechtvaardigheid en betaalbaarheid van de energietransitie, als het stimuleren van duurzame keuzes en het onderwijs en de arbeidsmarkt.
- Door deze mismatch kunnen jongeren niet goed meekomen en wordt door de overheid en het bedrijfsleven juist de groep gemist die voorop kan gaan in de energietransitie als burger, (toekomstige) werknemer en consument.
- De regering zal daarom meer werk moeten maken van het klimaatbeleid om ervoor te zorgen dat de leefbaarheid niet verder onder druk komt te staan en om ervoor te zorgen dat iedereen mee kan doen in de energietransitie.

7.1 Inleiding: de dubbele mismatch

Jongeren ervaren een dubbele mismatch met het huidige klimaatbeleid.

In de eerste plaats zien zij een mismatch in de tijd. Jongeren en toekomstige generaties zullen immers op een later moment de gevolgen ondervinden van de huidige beslissingen. In die beslissingen wordt logischerwijs gekeken in hoeverre die maatregelen haalbaar en betaalbaar zijn voor huishoudens en bedrijven, maar is minder oog voor toekomstige kosten en opbrengsten. Jongeren vrezen dat de toekomst te weinig stem krijgt in de afwegingen om de kosten van klimaatbeleid over generaties heen eerlijk te verdelen. De zorgen van jongeren hierover zijn sinds de coronacrisis toegenomen.²⁴³ In het advies van de Jongeren Denktank Coronacrisis *En nu... daden!* (2021) deden jongeren al suggesties. Wat zou kunnen helpen is een nadrukkelijker plek voor jongeren aan tafel, een stevige generatietoets en bovenal een visionair en vervolgens consistent en voortvarend uitgevoerd langetermijnbeleid. Zonder een evenwichtig langetermijnbeleid zijn jongeren bang dat zij in de toekomst daarvan de rekening gepresenteerd krijgen.

Ten tweede vinden jongeren dat het huidige klimaatbeleid te weinig is afgestemd op hun *huidige* situatie en belangen. Zij zijn zeer betrokken en willen graag voorop lopen in de groene transitie. Tegelijk constateren zij dat het beleid niet altijd gericht is op hun situatie als burger, consument en (toekomstige) werknemer. Dat is een gemiste kans. Niet alleen omdat jongeren daardoor niet goed kunnen meekomen in de energietransitie, maar ook omdat jongeren bij uitstek de groep zijn om daarin voorop te lopen. Het is dus belangrijk om nu echt in actie te komen. Niet alleen om een onleefbare toekomst te voorkomen, maar ook om in het hier en nu de kansen van de klimaat- en energietransitie te grijpen.

De paragrafen van dit hoofdstuk bespreken allereerst de zorgen van jongeren (7.2), en daarna wat nodig is om het klimaatbeleid beter toe te spitsen op hun situatie. Daarbij wordt gekeken naar verschillende domeinen waar de mismatches zich voordoen. Vanuit het jongerenperspectief wordt achtereenvolgens gekeken naar betaalbaarheid en

²⁴³ Rode Kruis (24 november 2020) Jongeren maken zich meer zorgen over klimaat sinds coronacrisis, <https://www.rodekruis.nl/nieuwsbericht/meer-zorgen-over-klimaat-sinds-coronacrisis/>

klimaatrechtvaardigheid (7.3), naar duurzame consumptie (7.4) en tot slot naar de aantrekkingskracht van de energietransitie voor jongeren om in te werken en te leren (7.5). Daarna volgen conclusies (7.6).

7.2 Klimaatbeleid gaat te langzaam: de zorgen van jongeren

Zorgen over klimaatverandering onder jongeren

Jongeren maken zich meer dan ouderen zorgen over de gevolgen van klimaatverandering voor toekomstige generaties.²⁴⁴ Zij zullen immers ook langer te maken hebben met die gevolgen. Ze kijken dus niet alleen naar het nu, maar ook naar hoe de wereld er over twintig, vijftig of honderd jaar uit zal zien.²⁴⁵ Het beeld dat jongeren zich vaker zorgen maken over het klimaat wordt bevestigd in meerdere studies.

Zo blijkt uit een studie onder 689.000 mensen in de G20 landen dat zeventig procent van de jongeren vindt dat we ons in een klimaatcrisis begeven.²⁴⁶

Op landelijk niveau blijkt uit onderzoek dat bijna tachtig procent van alle jonge Nederlanders (achttien tot 35 jaar) zich minstens lichte zorgen maakt over het klimaat en de leefomgeving: hoe jonger, hoe meer zorgen. Er bestaat een opmerkelijke samenhang tussen zorgen over klimaat en leefomgeving met de opleiding van de jongeren. Hoger opgeleide jongeren maken zich veel meer zorgen dan lager opgeleiden.²⁴⁷ Verder blijkt uit een onderzoek onder 1060 jongeren van 12 t/m 21 jaar in opdracht van Young Impact dat bijna 50 procent van hen zich zorgen maakt over de opwarming van de aarde en 27 procent over het ontstaan van tekorten aan drinkwater en voedsel in gebieden die steeds droger worden.²⁴⁸ Zorgen over het klimaat kunnen leiden tot klimaatstress en klimaatdepressies (*eco anxiety*). Jonge mensen vormen daarbij volgens diverse (internationale) onderzoeken een kwetsbare groep.²⁴⁹ Klimaatstress kan al ontstaan op zeer jonge leeftijd. Uit onderzoek van Save the Children en kinderkrant Kidsweek onder 800 kinderen tussen de 8 en 14 jaar blijkt dat driekwart van hen zich zorgen maakt over het klimaat, en een derde ligt er weleens wakker van.²⁵⁰ Klimaatdepressies onder jongeren komen onder meer voort uit een gevoel van machteloosheid omdat zij slechts heel beperkt in de mogelijkheid zijn klimaatverandering tegen te gaan maar wel het langst te maken hebben met de gevolgen ervan. Wat jongeren zelf kunnen doen voor een leefbare wereld en hoe zij kunnen deelnemen in de nieuwe economie draagt immers maar voor een deel bij aan oplossing van het klimaatprobleem. Het gaat om een collectieve verantwoordelijkheid, waarin ook overheid en bedrijfsleven zeer hard nodig zijn.

Zorgen over klimaatbeleid: te langzaam, te weinig consistent en teveel korte termijn

Ruim de helft (56,3 procent) van de jongeren vindt dat de politiek te weinig doet om milieuvervuiling tegen te gaan en dat er op school te weinig aandacht is voor het klimaat (51,9 procent).²⁵¹ Jongeren missen een consistent langetermijnbeleid van de overheid om het tij te keren. Voor de looptijd van het Klimaatakkoord (tot 2030) vinden zij dat de politiek te

²⁴⁴ SCP (2021) *Klimaataanpak: toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving*.

²⁴⁵ CBS (2021) *Klimaatverandering en energietransitie: opvattingen en gedrag van Nederlanders in 2020*.

²⁴⁶ UNDP (2021) Push for bold climate action in world's major economies set to strengthen as public pressure mounts especially amongst young people. Via: <https://www.undp.org/press-releases/push-bold-climate-action-worlds-major-economies-set-strengthen-public-pressure>

²⁴⁷ Energie Beheer Nederland (2021) *Jongeren en de klimaatdiscussie. Hoe kijken Nederlandse jongeren aan tegen klimaatverandering, het klimaatakkoord en de energietransitie?*, uitgevoerd door Motivaction.

²⁴⁸ Young Impact (2021) *Jongeren Betrokkenheidsmonitor 2021*. Onderzoek uitgevoerd door Kien.

²⁴⁹ Clayton, S. (2020) Climate anxiety: Psychological responses to climate change. *Journal of Anxiety Disorders* (74) 2020, 102263; Lawrence, E., Thompson, R., Fontana, G. & Jennings, N. (2021) The impact of climate change on mental health and emotional wellbeing: current evidence and implications for policy and practice. Grantham Institute Briefing paper No 36.

²⁵⁰ Save the children & Kidsweek, 29 november 2019, Nederlandse kinderen: 'Over 500 jaar is er geen aarde meer'.

²⁵¹ Young Impact (2021) *Jongeren Betrokkenheidsmonitor 2021*. Onderzoek uitgevoerd door Kien.

weinig daadkracht uitstraalt in de uitvoering ervan. Ook ontbreekt volgens hen een stevige aanpak van de manier waarop Nederland na 2030 de CO₂-reductie van 49 procent naar nul procent in 2050 denkt te bewerkstelligen. Dat draagt verder bij aan het toch al onzekere perspectief jongeren en versterkt ook het idee dat het klimaatprobleem aan de huidige en toekomstige jonge generatie wordt overgelaten. Er is veel aandacht voor haalbaarheid van maatregelen in het nu, en minder voor de gevolgen van de uiteindelijke beleidskeuzes voor de toekomst. Bij jongeren bestaat het gevoel dat oplossingen steeds wordt vooruitgeschoven en de leiders van vandaag durven geen beslissing te maken over de toekomst van morgen.

Het SER JP roept daarbij de deelnemers aan het Klimaatakkoord op om niet te wachten tot dat akkoord in 2030 afloopt, maar om nu al te beginnen. Zonder die consistentie worden actoren terughoudend om te veranderen. In bedrijven zien jongeren op dit moment uitstel of afstel van verduurzamingsmaatregelen. Al met al constateren zij dat de transitie op dit moment te traag gaat om een leefbare toekomst veilig te stellen.²⁵²

Ook vrezen zij dat de coronacrisis de groene agenda en de voortvarende uitvoering van het Klimaatakkoord verder onder druk zet. Jongeren zien een regisserende en aanjagende rol van de overheid in de transitie. Zij missen een consistent langetermijnbeleid dat bedrijven, burgers en dus ook jongeren voor de langere termijn zekerheid biedt voor het maken van duurzame keuzes. Zo zijn veel subsidies tijdelijk en worden er naast groene subsidies ook nog steeds 'grijze' subsidies afgegeven. Hierbij valt onder andere te denken aan het onzekere beleid rondom de aanpak van stikstof in de landbouw, de onduidelijkheid omtrent de uitfasering van fossiele energie en de onduidelijkheid omtrent de CO₂-prijs en wie die prijs moet gaan betalen.

Opvallend in dit verband is de uitspraak van het Duitse Constitutionele Hof dat het ontbreken van een streng klimaatbeleid om verdere opwarming van de aarde tegen te gaan de vrijheid van jonge en toekomstige generaties inperkt. Het Hof heeft beslist dat de Duitse Klimaatwet moet worden aangepast.²⁵³

Feiten en cijfers: gevolgen van klimaatverandering

Het is inmiddels zeker dat de leefbaarheid in toenemende mate onder druk zal komen te staan, ook al is er weinig informatie beschikbaar over de gevolgen van klimaatverandering voor de leefbaarheid van Nederland, de verschillen tussen opwarmingsscenario's (1,5, 2 of 3 graden) en de kosten daarvan op langere termijn. Zo bleek onlangs uit internationaal onderzoek dat, van alle sterftegevallen door hitte in Nederland, inmiddels bijna een derde kan worden toegeschreven aan klimaatverandering.²⁵⁴ Ander internationaal onderzoek heeft aangetoond dat extreme regenval, zoals in de zomer van 2021 in Limburg, België en Duitsland het geval was, vaker voorkomt als gevolg van klimaatverandering.²⁵⁵ Zeer alarmerend is bovendien ook het recente rapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) dat laat zien dat de opwarming van de aarde sneller gaat dan verwacht en dat dit ook grote gevolgen heeft voor Nederland. Onder meer voor de snel stijgende zeespiegel

²⁵² In het coalitieakkoord wordt aandacht besteed aan de CO₂-reductie en de langetermijninvesteringen. Bron: *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst. Coalitieakkoord 2021-2025. VVD, D66, CDA en ChristenUnie (2021).*

²⁵³ Defence for children, 21 mei 2021, Duits Hof verplicht aanscherping Klimaatwet om toekomst van jongeren te beschermen, <https://www.defenceforchildren.nl/actueel/nieuws/algemeen/2021/duits-hof-verplicht-aanscherping-klimaatwet-om-toekomst-van-jongeren-te-beschermen/>

²⁵⁴ RIVM, 31 mei 2021, Klimaatverandering leidt nu al tot meer sterfte door hitte, <https://www.rivm.nl/nieuws/klimaatverandering-leidt-nu-al-tot-meer-sterfte-door-hitte#:~:text=Klimaatverandering%20leidt%20tot%20meer%20warme,op%20zo%20grote%20schaal%20ond%20erzocht.>

²⁵⁵ World weather attribution (2021) *Rapid attribution of heavy rainfall events leading to the severe flooding in Western Europe during July 2021.*

als gevolg van de smeltende ijskap op Antarctica en de toenemende kans op droogte en extreme neerslag.²⁵⁶ Klimaatverandering is niet alleen een probleem van toekomstige generaties. Kinderen die nu geboren worden zullen tijdens hun leven gemiddeld zeven keer vaker worden blootgesteld aan hittegolven dan mensen die zijn geboren in 1960. Zij zullen ook gemiddeld tweemaal zoveel bosbranden meemaken, 2,6 maal meer perioden van droogte, 2,8 maal meer overstromingen, 1,5 maal meer tropische cyclonen en bijna driemaal zoveel mislukte oogsten als mensen die zestig jaar geleden zijn geboren.²⁵⁷

7.3 Betaalbaarheid en klimaatrechtvaardigheid

Uitgangspunt: rechtvaardige transitie

Klimaatbeleid gaat het al snel over megatonnen en petajoules. Die focus op de technologische aspecten van de transitie naar een koolstofarme economie is nodig, maar draagvlak en draagkracht spelen een minstens zo belangrijke rol. De vraag dringt zich op hoe de transitie uitpakt voor verschillende groepen in de samenleving. Zo waarschuwt het SCP voor het zogenoemde Mattheus-effect: dat groepen die nu al minder goed af zijn er nog verder op achteruit gaan, terwijl de transitie gunstig uitpakt voor wie het nu al relatief goed heeft.²⁵⁸ Dit moeten we voorkomen, want voor een geslaagde transitie is iedereen nodig.

In verschillende landen en op EU-niveau is toenemende belangstelling voor de verdelingseffecten van de transitie. Een principe dat hierin steeds meer naar voren komt is dat van 'Just Transition', een rechtvaardige transitie. Het is een brede term, die raakt aan verschillende onderwerpen, zoals de impact van de transitie op de arbeidsmarkt, de invloed van de energietransitie op de delving van grondstoffen in derdewereldlanden, rechtvaardigheid tussen generaties en de betrokkenheid van burgers in het klimaatbeleid. Dit roept de vraag op of we in Nederland voldoende inzicht en aandacht hebben voor de sociale aspecten van de klimaatopgave, en wat ervoor nodig is om die goed te regelen.

Een rechtvaardige transitie houdt voor jongeren in dat iedereen de mogelijkheid heeft om mee te doen aan de transitie en dat baten en lasten evenredig worden verdeeld tussen mensen en generaties.

Nederland heeft geen beleid voor een rechtvaardige transitie

Nederland heeft geen beleid voor een rechtvaardige transitie. Ook een basis voor zo'n beleid ontbreekt, al zijn er wel elementen, bijvoorbeeld rond middelen uit het Europese Just Transition Fund. Er is op dit moment weinig kennis over hoe de transitie uitwerkt op bepaalde groepen en waarom dat zo is. Dat geldt ook voor jongeren. Daarom is er ook geen informatie over hoe het beleid om die transitie te stimuleren uitwerkt op verschillende groepen, en in hoeverre het past op hun situatie.

Bij het ontwerpen van beleid rondom de energietransitie zijn het Klimaatakkoord en de Klimaatwet leidend. Dit akkoord en deze wet komen voort uit de Governance Verordening inzake de Energie Unie en Klimaatactie.²⁵⁹ Hierin staat de route naar een economie waarin de overgang naar schone energie en de toegang hiertoe wordt gewaarborgd geschetst. Lidstaten van de EU hebben ook de opdracht om 'een set van criteria voor energiearmoede' te ontwikkelen. Verschillende lidstaten voldoen hieraan inmiddels. In Nederland ontbreekt het tot nu toe op nationaal niveau aan een methodische aanpak om energiearmoede te meten, te monitoren en te bestrijden. Veel gemeenten en provincies zijn actief als het gaat om het

²⁵⁶ IPCC (2021) *Climat change 2021. The physical science basis.*

²⁵⁷ W. Thiery e.a. (2021) Intergenerational inequities in exposure to climate extremes. Young generations are severely threatened by climate change, *Science*: 2021.

²⁵⁸ Sociaal en Cultureel Planbureau (2020) *Klimaatbeleid en samenleving.*

²⁵⁹ (EU)2018/1999.

voeren van beleid om energiearmoede tegen te gaan, maar er ontbreekt een landelijke, samenhangende aanpak.²⁶⁰

Maatregelen niet gericht op jongeren

Transities hebben doorgaans de neiging om bestaande verschillen tussen groepen mensen te vergroten. Dit geldt ook voor de energietransitie. Onderzoek toont aan dat duurzame energietechnologieën vaak uitsluitend worden gebruikt door huishoudens met een hoger inkomen - jongeren vallen hier over het algemeen niet onder. Men kan enkel de vruchten plukken van beleid, wanneer dit beleid aansluit bij de positie van de doelgroep. Deze ontwikkeling levert een duidelijk risico op voor de inclusiviteit van de energietransitie wat ervoor zorgt dat niet iedereen mee kan doen.

Dit is een glijdende schaal: door oplopende energiekosten stijgen de kosten voor de groepen die niet mee kunnen doen. Ongelijke toegang vergroot daarmee de sociale ongelijkheid.²⁶¹

De Rijksoverheid neemt wel maatregelen om deze ongelijkheid tegen te gaan. Dit zijn echter met name generieke maatregelen voor huishoudens, zoals steun bij het betalen van de energierekening en fiscale maatregelen. Hierbij valt te denken aan de hervorming van de energiebelastingregels, de Opslag Duurzame Energie zal komende jaren stijgen en de compensatie op de energierekening (via de belasting). Enkel steun bij het betalen van de energierekening is echter geen duurzame oplossing en in de meeste bestaande regelingen wordt geen rekening gehouden met persoonskenmerken, woonsituatie en inkomenssituatie. De meeste regelingen gaan daarnaast uit van een hoog financieel niveau van zelfredzaamheid en een relatief hoog niveau van vaardigheid van individuele burgers.²⁶²

Energiearmoede

Eén van de aspecten van klimaatrechtvaardigheid is het voorkomen van energiearmoede. Een rechtvaardige transitie houdt in dat iedereen de mogelijkheid heeft om mee te doen aan de energietransitie en dat baten en lasten evenredig worden verdeeld tussen mensen en tussen generaties. Het SER JP pleit daarom voor het met voorrang verduurzamen van de woningen die én het minst energiezuinig zijn én onderdak bieden aan de meest kwetsbare huishoudens, zoals van jongeren. Het verduurzamen van deze woningen levert vaak namelijk de grootste energiebesparing per vierkante meter op. Bovendien brengt het verduurzamen van deze woningen vaak andere voordelen met zich mee. Voor deze woningen geldt immers dat verduurzaming leidt tot de relatief sterkste daling van de energielasten en de relatief sterkste gezondheidswinst door het terugdringen van vocht- en isolatieproblematiek. Verduurzaming kan onder meer door middel van renovatie, maar goed advies aan huishoudens over maatregelen om te kunnen besparen en de luchtkwaliteit te bevorderen helpt ook veel.²⁶³

Verdeling tussen generaties

Uit het advies van de JDC, *En nu... daden!* (2021), blijkt dat jongeren vrezen dat zij als gevolg van de coronacrisis te maken zullen krijgen met een dubbele rekening: enerzijds van de kosten van het herstelbeleid om uit de crisis te komen en anderzijds van uitstel van de klimaatdoelen. Het is belangrijk goed zicht te hebben op de sociaaleconomische gevolgen van klimaatverandering en klimaatbeleid voor huidige en toekomstige generaties. In Nederland zijn deze gevolgen veelal nog onbekend. Tegelijkertijd wordt al wel volop discussie gevoerd over het financieren van klimaatmaatregelen door middel van schuldtoelating zonder te weten wat de welvaarts- en welzijnseffecten hiervan zijn voor jonge en toekomstige generaties. En

²⁶⁰ TNO (2020) *Energiearmoede en de energietransitie. Energiearmoede beter meten, monitoren en bestrijden.*

²⁶¹ TNO (2020) *Energiearmoede en de energietransitie. Energiearmoede beter meten, monitoren en bestrijden.*

²⁶² TNO (2020) *Energiearmoede en de energietransitie. Energiearmoede beter meten, monitoren en bestrijden.*

²⁶³ TNO (2020) *Energiearmoede en de energietransitie. Energiearmoede beter meten, monitoren en bestrijden.*

zonder te spreken over een rechtvaardige verdeling van kosten en baten voor klimaatverandering.²⁶⁴

Kennis van de gevolgen van klimaatverandering is essentieel voor een goede discussie over het financieren van de klimaatmaatregelen en een rechtvaardige verdeling van kosten en baten. De door het SER JP aanbevolen generatietoets is een middel om goed zicht te krijgen op de sociaaleconomische gevolgen van klimaatbeleid voor huidige en toekomstige generaties. Daarnaast zal er in opdracht van de overheid meer onderzoek moeten worden gedaan naar deze sociaaleconomische gevolgen.

Stem van jongeren aan tafel

De hierboven besproken toename in kennis over de sociaaleconomische gevolgen van het klimaatbeleid voor huidige en toekomstige generaties kan bijdragen aan de door het SER JP geadviseerde generatietoets. Om te voorkomen dat een 'stapeling van beleid' jongeren onevenredig treft, moet vooraf duidelijk zijn wat het effect van (nieuwe) maatregelen is op de huidige en toekomstige jongeren. De invoering van deze generatietoets blijft tot dusver uit en speelt geen rol bij zaken zoals de implementatie van huidig (klimaat)beleid. Het SER JP vindt klimaatbeleid juist bij uitstek een plek waar de generatietoets een rol moet krijgen, juist vanwege de veelomvattende impact van dit beleid op diverse mijlpalen in het leven van jongeren (zoals werken en wonen). Bij de beoordeling van de groeifondsaanvragen is toegezegd de generatietoets toe te passen.²⁶⁵

Het SER JP roept de regering op om jongeren te betrekken bij de vormgeving en uitvoering van het klimaatbeleid.²⁶⁶ Huidige en toekomstige jongeren hebben nu te maken met keuzes die door de generaties voor hen worden gemaakt. Laat hen meepraten over hun eigen toekomst. Zij zullen immers ook langer te maken hebben met die gevolgen. Ze kijken dus niet alleen naar het nu, maar ook naar hoe de wereld er over twintig, vijftig of honderd jaar uit zal zien.

7.4 Stimuleren van duurzame gedrag en duurzame keuzes

Niet alleen bij de energietransitie, maar ook bij het stimuleren van duurzaam gedrag ontstaat er een kloof. Veel jongeren dragen graag bij aan verduurzaming van onze economie en samenleving. 68 procent van de Nederlandse jongeren in de leeftijd van 15 tot 19 jaar en 76 procent van de jongeren in de leeftijd van 20 tot 29 jaar gelooft dat zij een verschil kunnen maken om klimaatverandering tegen te gaan.²⁶⁷ Tegelijkertijd hebben jongeren gemiddeld genomen, mede door hun vlieggedrag, een grote ecologische voetafdruk. Van de verschillende onderdelen waarop jongeren rekening kunnen houden met duurzaamheid bij het maken van hun keuzes scoort mobiliteit lager dan andere onderdelen. In de Kantar-enquête geeft 36 procent van de jongeren aan het lastig te vinden om op het gebied van vakanties een bijdrage te leveren. Populaire vormen van duurzaam gedrag onder jongeren zijn afval beperken en scheiden (in de Kantar-enquête zegt 65 procent van de jongeren dat te doen) en energie besparen in huis (in het Motivaction-onderzoek zegt 73 procent van de 25-35-jarigen zijn/haar best hiervoor te willen doen). Verder willen jongeren graag duurzame keuzes maken op het gebied van duurzaam geproduceerd voedsel, elektronica en duurzame kleding. Uit onderzoek van Motivaction blijkt echter dat veel jongeren dat lastig vinden om dat zij hierover nog weinig kennis hebben.²⁶⁸ Er is te weinig informatie over duurzamer leven en reizen en die informatie zou beter moeten worden verspreid.

²⁶⁴ De eerlijke klimaatagenda, 9 juni 2021.

²⁶⁵ Kamerbrief van de minister van EZK over stand van zaken Nationaal Groeifonds, 23 november 2020; Coalitieakkoord 2021-2025. VVD, D66, CDA en ChristenUnie (2021).

²⁶⁶ Dit kan onder meer door samen met gedragsexperts van BIN NL te kijken hoe dit het beste kan.

²⁶⁷ European Investment Bank Climate Survey 2020/2021.

²⁶⁸ Motivaction (2018) *De wereld van duurzaamheid onder 25 tot 35 jarigen. Onderzoek naar de manier waarop 25-35 jarigen met het thema duurzaamheid bezig zijn*; Motivaction (2020) *Jongeren en duurzame kleding*.

Naast de bereidheid van en kennis over duurzaam consumeren door jongeren is het vanzelfsprekend ook belangrijk dat zij daarvoor voldoende mogelijkheden hebben, zowel financieel als anderszins. Dat veel jongeren een woning huren, maakt het verduurzamen van hun woning in veel gevallen niet mogelijk of aantrekkelijk. Een ander voorbeeld hiervan is vakantie met de trein of het vliegtuig: in veel gevallen is de duurzamere keuze (trein) vele malen duurder dan de niet-duurzame keuze (vliegtuig). Wel blijkt dat, ondanks dat jongeren doorgaans minder te besteden hebben dan ouderen, zij meer bereid zijn om financieel bij te dragen aan ingrijpender klimaatbeleid. In onderzoek van Kieskompas geeft een meerderheid van de jongeren aan dat zij voorstander zijn van hogere energiebelastingen en een vleestaks en dat zij eerder bereid zijn geld uit te geven voor het isoleren en aardgasvrij maken van een woning.²⁶⁹ Het SER JP vindt dat hier een belangrijke taak voor de overheid is weggelegd om hen daartoe in staat te stellen. Zij kan jongeren helpen hun gedrag te verduurzamen door duurzame keuzes goedkoper te maken. Dit kan de overheid doen door te stoppen met het subsidiëren van niet duurzame keuzes (vliegen). Duurzame keuzes, zoals op vakantie gaan met de trein, lokaal voedsel eten of tweedehands kleding kopen, zou de overheid niet moeten beprejzen, maar subsidiëren.

SER JP in gesprek met jongeren over duurzaamheid

Deelnemers aan de Meet-Up Klimaat geven aan dat het frame waarin duurzaamheid gepresenteerd wordt (door overheid en onderwijsinstellingen) moet worden aangepast. Op die manier wordt het niet ervaren als 'een moetje' maar ziet men de noodzaak ervan in. Een duurzame levensstijl moet worden genormaliseerd en aantrekkelijker worden gemaakt. Dit kan onder andere door te starten met de verdergaande integratie van duurzaamheid in het curriculum in het basis- en middelbaar onderwijs. Deelnemers geven aan dat dit op de basisschool bijvoorbeeld kan door te spreken met leerlingen over duurzaam leven, een moestuin te maken met de klas en/of duurzame knutselwerken te maken. Op de middelbare school kan het onderwerp duurzaamheid, volgens de deelnemers, goed geïntegreerd worden in het huidige vakkenpakket, zoals bij de vakken economie, geschiedenis en aardrijkskunde. Deelnemers zien een belangrijke rol voor de overheid weggelegd om jongeren de vaardigheden aan te leren om te kunnen omgaan met de energietransitie en een circulaire economie. Ook kan de overheid onderwijs over het klimaat aanmoedigen. Een aandachtspunt dat deelnemers hier wel bij inbrengen is dat het huidige curriculum in het onderwijs al vrij omvangrijk is, daarin moeten keuzes gemaakt worden. Het gaat vooral om het integreren van 'duurzame' skills in het onderwijs.

Duurzaam gedrag in relatie tot welzijn

Recent onderzoek van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) toont aan dat mensen die duurzaam bezig zijn hiervan zelf ook direct profijt kunnen hebben. Duurzaam gedrag lijkt namelijk gelukkiger te maken. De onderzoekers analyseerden 78 eerder uitgevoerde onderzoeken naar duurzaamheid en subjectief welbevinden. Het doel was om hierover meer gerichte uitspraken te kunnen doen. Er werd gekeken naar koopgedrag, voedingskeuze, energiegebruik en het scheiden van afval. Tussen deze verschillende soorten gedrag en welzijn blijkt consequent een positieve relatie te zijn. Daarnaast blijkt uit de meta-analyse dat de relatie tussen duurzaam gedrag en geluk sterker is wanneer sprake is van een bewuste handeling en niet van een automatisme of gewoonte.²⁷⁰

²⁶⁹ Trouw, 25 januari 2021, Jongeren zijn het radicaalst in de strijd tegen klimaatverandering: helft wil nieuwe kerncentrales, <https://www.trouw.nl/politiek/jongeren-zijn-het-radicaalst-in-de-strijd-tegen-klimaatverandering-helft-wil-nieuwe-kerncentrales~b0d0b0b0/>

²⁷⁰ Rijksuniversiteit Groningen (19 juli 2021) Duurzaam gedrag maakt gelukkig, <https://www.rug.nl/gmw/news/sustainable-behavior-makes-people-happy>; Zie ook Johnson Zawadski,

7.5 Onderwijs en arbeidsmarkt

Groot tekort aan arbeidskrachten

Voor de energietransitie zijn veel extra arbeidskrachten nodig.²⁷¹ Onder meer in de maakindustrie, bij netbeheerders en energiebedrijven, in de installatie- en onderhoudsbranche, chemische industrie en bij bouwbedrijven zijn vele tienduizenden extra werknemers nodig. In andere sectoren zullen juist veel banen verdwijnen of van inhoud veranderen, waardoor andere vaardigheden nodig zijn. De uitvoering van het Klimaatakkoord biedt veel werkgelegenheid in deze sectoren (naar schatting 23.000 tot 28.000 extra banen in Nederland, 412.000 extra banen in de Europese Unie).²⁷² Dat biedt kansen voor jongeren en in het bijzonder voor werkloze jongeren wanneer zij begeleid worden om een baan te vinden in sectoren waar tekorten bestaan.²⁷³

Werken in de energietransitie

Enquêteonderzoek van de Jonge Klimaatbeweging²⁷⁴ toont aan dat veel jongeren (49,2 procent) geïnteresseerd zijn in een baan in de energietransitie, vooral als die baan goede ontwikkelmogelijkheden biedt (44,9 procent). Quotes van jongeren uit dit panel zijn: *'Het lijkt mij gaaf om te werken in een veld dat nog jong en dynamisch is.'*, *'Er is nog zoveel te ontwikkelen, zeker voor de sociale kant.'* Banen in de energietransitie en circulaire economie zijn echter niet altijd vindbaar, zoals dat bijvoorbeeld in de ICT vaak wel het geval is. Het is volgens het onderzoek belangrijk om jongeren meer te interesseren voor een baan in de energietransitie en voldoende mogelijkheden te bieden om zich bij- of om te scholen. Het SER JP vindt het van groot belang dat opleidingen, vacatures en stages in de energietransitie beter vindbaar worden. Het SER JP sluit zich aan bij deze aanbevelingen en roept daarbij onderwijsinstellingen en bedrijven op om stages en werk-leerplekken aantrekkelijker te maken voor jongeren. Ook moeten die opleidingen, vacatures en stageplekken centraal vindbaar moeten worden, wat nu niet het geval is.

Tot slot is een belangrijk actiepunt om de motivatie van jongeren te onderzoeken en een goede promotiecampagne op te zetten en aan te sluiten bij bestaande campagnes om werken in de energietransitie te bevorderen. Het SER JP signaleert dat het frame rondom werken in de energietransitie als 'werken in de techniek' niet geheel aansluit op de motivatie van jongeren. Het is daarom goed om uit te zoeken of jongeren niet beter aangesproken kunnen worden op hun maatschappelijke betrokkenheid. Werken in de energietransitie lijkt een kansrijker frame te zijn dan werken in de techniek, om jongeren te bewegen te gaan werken in banen die noodzakelijk zijn voor het bereiken van de klimaatdoelen en een circulaire economie.

SER JP in gesprek met jongeren over duurzaamheid in het curriculum

In de georganiseerde Meet-Up Klimaat door het SER JP geven jongeren aan dat er een kloof tussen het onderwijs (op het gebied van klimaat en duurzaamheid) en de arbeidsmarkt

Stephanie; Bouman, Thijs; Steg, Linda (2021) 'Meta-analytic evidence for a robust and positive association between individuals' pro-environmental behaviours and their subjective wellbeing'. In *Environmental Research Letters*.

²⁷¹ In het coalitieakkoord wordt aandacht besteed aan de randvoorwaarde voor de uitvoering voor het klimaatbeleid dat er voldoende vakmensen moeten zijn. Daarom wordt een inspanningsbelofte gedaan om om- en bijscholing te realiseren. *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst. Coalitieakkoord 2021-2025. VVD, D66, CDA een ChristenUnie (2021).*

²⁷² ECORYS (2021) *Klimaatbeleid en de arbeidsmarkt. Een verkennende studie naar de werkgelegenheidseffecten van CO2-reductiemaatregelen.*

²⁷³ JDC (2021) *En nu... daden!*, p. 55

²⁷⁴ Dit enquêteonderzoek is gehouden onder het JKPanel. Het onderzoek waar hier naar verwezen wordt had 187 respondenten.

bestaat. Er wordt geconstateerd dat bij praktische opleidingen minder oog is voor duurzaamheid. Er bestaan wel nieuwe opleidingen die specifiek gaan over klimaat en duurzaamheid, maar deze zijn vaak heel technisch van aard (en daardoor mogelijk minder toegankelijk). De instroom voor deze studies moet daarom worden vergemakkelijkt. In het beroeps- en wetenschappelijk onderwijs kan duurzaamheid voorts geïntegreerd worden in bestaande vakken bij een aantal opleidingen. Deelnemers roepen onderwijsinstellingen daarom op ambitieuzer te worden als het gaat over dit thema.

Duurzaamheid in het onderwijs

De klimaatcrisis is een complex en wereldwijd probleem. Kennis van de gevolgen van klimaatverandering is essentieel voor een goede discussie over het klimaatbeleid. Daarbij draagt (een verbetering van) kennis en onderzoek aan bij de oplossing en beter zicht op problemen. Duurzaamheid moet daarom een duidelijke plek krijgen in het onderwijs. Niet door het als een apart vak te introduceren in het onderwijs, maar juist door het thema te integreren in het huidige onderwijsaanbod. Dit geldt voor zowel primair, voortgezet als beroeps- en wetenschappelijk onderwijs. Het lijkt bij technische studies beter te gaan, maar duurzaamheid gaat verder dan dat. Veel beroepen en branches daarbuiten hebben ook met duurzaamheid te maken, denk aan koks, hoveniers en architecten. Het is van belang dat ook bij die studenten duurzaamheid wordt opgenomen in het curriculum. Het SER JP signaleert daarbij dat opleidingen die duurzaamheid als onderdeel van het curriculum hebben, echter net als groene banen onvoldoende vindbaar zijn voor jongeren.

De energietransitie heeft ook gevolgen voor de arbeidsmarkt. Het SER JP hecht groot belang aan de bij- en omscholing van werknemers zodat zij mee kunnen (blijven) doen op de arbeidsmarkt. Een mooi voorbeeld hiervan is de pilot 'Energietransitie Groningen' om werkgevers, werkenden en werkzoekenden de vereiste kennis en vaardigheden bij te brengen, zoals monteurs. Warmtepompen, zonnepanelen en waterstofinstallaties veranderen de inhoud van het werk in de installatietechniek wezenlijk. De bouwsector op zijn beurt moet duurzaam en circulair leren bouwen. En ondertussen ontstaan er nieuwe banen in onder meer zonne- en windparken.²⁷⁵ In het advies *En nu... daden!* werd door de JDC al gepleit om te investeren in bij- en omscholing en mogelijkheden te organiseren voor werkplekleren.²⁷⁶

In de praktijk

Vanaf het studiejaar 2021-2022 is voor iedere student aan de Radboud Universiteit Nijmegen duurzaamheid een standaard onderdeel van het curriculum. Het maakt hierbij niet uit welke studie studenten volgen. De overweging hierbij van de Radboud Universiteit is dat de klimaatcrisis een complex, wereldwijd probleem is waarbij alle kennis en onderzoek nodig is vanuit verschillende disciplines en invalshoeken. Door duurzaamheid een standaard onderdeel van het curriculum te laten zijn, laten zij studenten alvast ervaring opdoen met dit onderwerp en kunnen zij op deze manier een steentje bijdragen aan de oplossingen van de klimaatcrisis.²⁷⁷

7.6 Conclusies en aanbevelingen

Zeker is dat de leefbaarheid in toenemende mate onder druk zal komen te staan door de klimaatverandering. Er moet nog veel gebeuren (met urgentie) om dit tij te keren. Jongeren maken zich hier meer dan ouderen zorgen over. Wat jongeren zelf kunnen doen voor een

²⁷⁵ <https://www.sernoordnederland.nl/pilot-level-lang-ontwikkelen>

²⁷⁶ JDC (2021) *En nu... daden!*

²⁷⁷ Radboud Universiteit (18 november 2021) Radboud Universiteit maakt duurzaamheid standaard onderdeel van het curriculum van alle opleidingen, <https://www.ru.nl/nieuws-agenda/nieuws/vm/2021/november/radboud-universiteit-maakt-duurzaamheid-standaard/>

leefbare wereld en hoe zij kunnen deelnemen in de nieuwe economie draagt immers maar voor een deel bij aan oplossing van het klimaatprobleem. Het gaat om een collectieve verantwoordelijkheid, waarin ook de overheid en het bedrijfsleven zeer hard nodig zijn.

Hierbij is het wel van belang dat wat bedacht wordt rondom klimaat aansluit op de situatie van jongeren. Dit is tot nu toe niet het geval. Het SER JP constateert bovendien dat het huidige klimaatbeleid te weinig op de situatie van jongeren is afgestemd en hun belangen te weinig worden meegenomen. Dit geldt zowel bij de betaalbaarheid en rechtvaardigheid van de klimaat- en energietransitie, het stimuleren van duurzame keuzes als het onderwijs en de arbeidsmarkt. Door deze mismatches kunnen jongeren niet goed meekomen en worden zij opgezadeld met onnodige en onrechtvaardige (toekomstige) kosten. Daarbij mist de energietransitie juist de groep die in dat proces voorop zou kunnen gaan als burger, consument en (toekomstige) werknemer.

De regering zal daarom meer werk moeten maken van de energietransitie én de plek van jongeren daarin. Nederland heeft geen beleid rondom een rechtvaardige transitie en het is inmiddels zeker dat de leefbaarheid in toenemende mate onder druk zal komen te staan. Het SER JP beveelt daarom aan dat de generatietoets (versneld) wordt ingevoerd en concreet wordt ingezet bij onder meer het uitwerken van het klimaatbeleid en de aanvragen bij het groeifonds (zoals toegezegd). Daarnaast is het van belang dat jongeren meer betrokken worden bij het klimaatbeleid. Zij zullen immers ook langer te maken hebben met die gevolgen.

Het SER JP noemt in dit hoofdstuk specifieke regelingen (op verschillende terreinen) die niet aansluiten op de positie van jongeren. Het SER JP roept de regering op om deze regelingen zodanig aan te passen dat zij wel aansluiten op de situatie van jongeren en hun belangen. Die belangen zijn niet ingewikkeld: ervoor zorgen dat huidige en toekomstige generaties een leefbare wereld hebben. Het is belangrijk om nu echt in actie te komen. Niet alleen om een onleefbare toekomst te voorkomen, maar ook om in het hier en nu de kansen van de klimaat- en energietransitie te grijpen.

Het SER JP gelooft er in dat wanneer er nu daadwerkelijk gestart gaat worden met het ontwikkelen en uitvoeren van visionair, consistent en ambitieus lange termijnbeleid het tij nog ten goede gekeerd kan worden. Deze jonge generatie wil de schouders eronder zetten en er het beste van maken. Daarom roept het SER JP de regering op om volledig mee te doen om samen met jongeren de uitdagingen van de transitie met twee handen aan te pakken.

8. Conclusie en aanbevelingen

8.1 Conclusie

Stilstand is achteruitgang

In 2019 stelde het SER JP vast dat er in Nederland veel kansen voor jongeren zijn en de meeste jongeren deze kansen graag willen benutten. Tegelijkertijd toonde het SER JP aan dat de positie van jongeren onder druk staat. Een belangrijke conclusie was dat een stapeling van knelpunten en risico's gedurende de levensloop ervoor zorgt dat jongeren een uitgesteld leven leiden en een hoge mentale druk ervaren. Twee jaar later is deze stapeling van knelpunten en risico's alleen maar toegenomen. Zo is de kansenongelijkheid in het onderwijs door de coronacrisis zichtbaarder geworden en vergroot. De baankansen van starters zijn hersteld tot op het niveau van voor de coronapandemie maar de ongelijkheid in baankansen tussen opleidingsniveaus is toegenomen. Bovendien zijn jongeren bij economische tegenwind de eerste groep die daardoor wordt geraakt. Dat komt onder meer omdat jongeren vaker werken met een flexibel contract wat ertoe leidt dat zij over minder baan, werk- en inkomenszekerheid beschikken en minder ontwikkelmogelijkheden hebben. Daarnaast is het in het bijzonder voor jongeren lastig gebleken om een woning te vinden. Deze problematiek betreft niet alleen de schaarste aan studentenhuisvesting, maar ook de doorstroom vanuit starterswoningen. Dit alles leidt tot een uitstel van belangrijke mijlpalen door jongeren, zoals het gaan samenwonen en krijgen van een (eerste) kind. Ook is sprake van toenemende mentale druk bij jongeren, zowel bij studenten als jonge werkenden en jonge ouders. Tot slot maken veel jongeren zich zorgen over het klimaat. Ze hebben immers ook langer dan ouderen te maken met gevolgen van klimaatverandering en hebben een onzeker perspectief; het is vooralsnog onvoldoende duidelijk wat de overheid en bedrijven gaan doen om een onleefbare toekomst te voorkomen.

Voor deze problemen heeft het SER JP in 2019 al gewaarschuwd en in de tussentijd is een en ander alleen maar problematischer geworden. Dat geldt in het bijzonder voor bepaalde groepen jongeren, zoals jongeren van ouders met een lage sociaaleconomische achtergrond, en jongeren met een chronische aandoening of een niet-westerse migratieachtergrond. De onzichtbare muur tussen jongeren met meer en minder kansen wordt niet afgebrokkeld maar blijft stevig overeind. Deze constatering sluit aan bij de conclusie van het SCP dat er nog steeds grote verschillen zijn tussen groepen mensen met veel en weinig hulpbronnen (zoals werk, inkomen, opleiding, sociale netwerken, cultureel kapitaal en gezondheid).²⁷⁸

In de kabinetsreactie op de verkenning *Hoge verwachtingen* zei het kabinet de zorgen van jongeren serieus te nemen en beschreef welke concrete beleids- en onderzoeksinspanningen al in gang gezet zijn of zullen worden.²⁷⁹ Dit heeft echter onvoldoende geleid tot resultaten en heeft niet geleid tot verbetering van de positie van jongeren. Zo is de generatietoets nog steeds niet ingezet en is het nog lastiger geworden om een geschikte woning te vinden. Nieuwe onderzoeksresultaten over de mentale druk onder jongeren zijn alarmerend maar hebben nog niet geleid tot concreet beleid. De coronacrisis heeft opnieuw laten zien hoe kwetsbaar jongeren zijn (omdat zij steeds vaker en langer flexwerk doen) voor economische schokken. En net als in 2019 benoemt het SER JP in de voorliggende verkenning de financiële positie van jongeren als een belangrijk aandachtspunt.²⁸⁰ Verder vraagt het SER JP net als in

²⁷⁸ SCP (2021) *Verschil in Nederland 2014-2020*.

²⁷⁹ Kamerstukken 35 300 XV, nr. 94. Brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 17 februari 2020 (Kabinetsreactie *Hoge verwachtingen*).

²⁸⁰ SER JP (2019) *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, pp. 156 – 160. Aanbeveling 1) Invoering van een generatietoets, aanbeveling 3) Aandacht voor prestatiedruk en psychische

2019 aandacht voor de kwetsbare positie van specifieke groepen jongeren, bijvoorbeeld voor stagediscriminatie van studenten met een niet-westerse migratieachtergrond en de onzekere positie van (en het gebrek aan begeleiding voor) jongeren met een arbeidshandicap of chronische aandoening. Kortom, er is niet genoeg gebeurd en dat heeft geleid tot achteruitgang voor jongeren.

De basis moet op orde worden gebracht

Econoom Mathijs Bouman stelde over jongeren: zolang ze niet piepen, worden ze genegeerd.²⁸¹ Maar het is nog sterker: zelfs al ze wél piepen worden ze genegeerd. In de afgelopen twee jaar is veel aandacht geweest voor de positie van jongeren en hebben jongeren zich zelf ook meer laten horen. Dat heeft geleid tot mooie beloften. Maar de komende tijd moet blijken of die beloften ook waar worden gemaakt. Want er zijn helaas nog steeds grote problemen. Deze verkenning laat zien dat de positie van jongeren op veel gebieden in de afgelopen twee jaar niet is verbeterd en in een aantal gevallen zelfs is verslechterd. Het lijkt wel alsof de problemen van jongeren als normaal worden bestempeld maar dat zijn ze natuurlijk niet. Het is belangrijk dat deze problemen niet alleen worden erkend maar dat er ook snel iets aan wordt gedaan zodat de basis van jongeren op orde wordt gebracht. Daarvoor is het essentieel dat het onderwijs voor alle leerlingen en studenten (ongeacht hun achtergrond en omstandigheden) van goede kwaliteit en voldoende toegankelijk is. Dat alle jongeren een eerlijke kans hebben op de arbeidsmarkt en over voldoende werk- en inkomenszekerheid beschikken. Dat studenten en jonge werkenden betaalbaar kunnen wonen en niet met hoge schulden aan hun werkende leven beginnen. Dat alle jongeren een zelfstandig bestaan kunnen opbouwen en eigen keuzes kunnen maken over hoe zij hun leven willen inrichten, ook als zij een gezin gaan stichten. En dat jongeren zicht hebben op een leefbare toekomst en een evenredige verdeling van kosten en baten van de energietransitie. Dat is ook in het belang van generaties na hen.

8.2 Aanbevelingen

Uit de voorgaande hoofdstukken volgen diverse ideeën en aanbevelingen gericht op leren, werken en ondernemen, wonen, een gezin stichten en het klimaat en duurzaamheid (zie tabel 1). Het SER JP zal in de komende tijd monitoren op welke manier de ideeën en aanbevelingen worden opgepakt en wat hiervan terecht komt. Daarbij is het SER JP ook benieuwd naar de uitwerking van de plannen in het coalitieakkoord.²⁸² Om aan de aanbevelingen goed uitvoering te kunnen geven beveelt het SER JP bovendien aan:

1. Zorg voor integraal beleid voor alle jongeren en toekomstige generaties

De afgelopen jaren heeft de regering onvoldoende laten zien in staat te zijn de problemen van jongeren aan te pakken. Er moet nu echt iets gebeuren om de beloften aan alle jongeren en toekomstige generaties waar te maken zodat de hele maatschappij daarvan profiteert. Op elk ministerie en in samenwerking met jongerenorganisaties zoals het SER JP moet samenhangend jongerenbeleid worden gevoerd. Op deze manier kan rekening worden gehouden met de stapeling van beleid waar jongeren mee te maken hebben en wordt zodoende gezorgd voor een eerlijke verdeling van kansen over generaties en tussen jongeren. Dat is ook het idee van de generatietoets die door het SER JP in 2019 is geadviseerd. De door het SER JP aanbevolen generatietoets moet dan ook snel worden ingezet. Het Regeerakkoord is hiervoor een goede start.

klachten, aanbeveling 4) De effecten van flexibiliteit op de arbeidsmarkt, aanbeveling 8) Betere woningmarktpositie, aanbeveling 10) Inzichtelijk maken van financiële positie jongeren.

²⁸¹ Financieel Dagblad, 9 juli 2021, Mathijs Bouman, *Lessen van corona: mijn tien (voorlopige) tegelwijsheden*.

²⁸² *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst*. Coalitieakkoord 2021-2025. VVD, D66, CDA een ChristenUnie (2021).

2. Ontwikkel een jeugdstrategie voor de korte én (middel)lange termijn

Het huidige kabinetsbeleid is te veel gericht op incidentele in plaats van structurele oplossingen voor jongeren. Dat heeft geleid tot kwetsbaarheden voor jongeren waar in het bijzonder bepaalde groepen jongeren de dupe van zijn. Het nieuwe kabinet moet snel aan de slag met de ontwikkeling van een jeugdstrategie voor alle jongeren in Nederland die duidelijk doelen omvat en die samen met jongeren is opgesteld en wordt uitgevoerd. In veel andere landen gebeurt dit al en het belang van een jeugdstrategie wordt onder meer door de OECD onderkend.²⁸³ Deze jeugdstrategie moet samen met jongeren, jongerenorganisaties en relevante maatschappelijke organisaties worden opgezet en uitgevoerd. Het SER JP ziet hierin voor zichzelf een belangrijke rol. Op die manier kan zo snel en concreet mogelijk actie worden ondernomen om de positie van alle jongeren in Nederland te verbeteren.

3. Geef jongeren een stem én de middelen

Ondanks alle mooie beloften en waardevolle initiatieven om jongeren meer te betrekken bij overheidsbeleid wordt er nog onvoldoende met hun opvattingen en ideeën gedaan. Alleen met elkaar aan tafel zitten is niet genoeg. Er moet meer worden gedaan om jongerenparticipatie te organiseren en te bestendigen. Dit kan enkel door jongeren niet alleen een stem maar ook de middelen te geven en daarnaar te handelen. Dat betekent dat er structureel geld wordt vrijgemaakt om de positie van jongeren te verbeteren. Het SER JP vindt het belangrijk dat er inzichtelijk wordt gemaakt hoeveel geld en welk percentage van de overheidsbegroting jaarlijks wordt uitgegeven aan zaken die jeugd betreffen. Dat is eerder ook gebeurd in Mexico en Wales.²⁸⁴ Een ander idee is 'youth participatory budgeting' waarbij jongeren een stem krijgen in hoe publiek geld moet worden besteed aan verschillende zaken die jongeren aangaan. Dit is eerder onder meer uitgevoerd op regionaal niveau in Boston en op landelijk niveau in Portugal.²⁸⁵ Het SER JP is al actief in het betrekken van zoveel mogelijk jongeren bij het maken van beleid en wil deze rol in de komende tijd verder uitbouwen (zie werkagenda).

4. Investeer in een breed netwerk om jongeren heen

Het SER JP schetste in de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019) dat de samenleving zich ontwikkelt tot een netwerksamenleving waarin het belangrijk is dat je 'gekend' wordt. En in 2021 stelde de SER dat de kansen die kinderen en jongeren in het leven krijgen nog steeds voor een belangrijke deel worden bepaald door de plek en de omstandigheden waarin zij opgroeien. Ook de voorliggende verkenning laat zien dat sprake is van scheidslijnen tussen jongeren die beschikken over meer of minder sociaal kapitaal. Het SER JP vindt het belangrijk dat alle jongeren kennis kunnen maken met (andere sociale) netwerken. Daar ligt niet alleen een rol voor de overheid, iedereen kan hier een bijdrage aan leveren. Concreet roept het SER JP op tot een veel grotere en vooral ook bredere uitwisseling van jongeren vanuit scholen, sportverenigingen en het vrijwilligerswerk. Hierin ligt een taak voor gemeenten, onderwijsinstellingen (zie het SER-advies *Gelijke kansen in het onderwijs*), ouders en jongeren zelf.

8.3 Werkagenda SER Jongerenplatform

In de kabinetsreactie op de verkenning *Hoge verwachtingen* spreekt het kabinet de wens uit dat jongeren nog meer betrokken worden bij beleidsvoorbereiding. Daarnaast stelt het kabinet dat het nieuwe verkenningen en/of adviezen zal vragen aan het SER JP. Zo heeft de

²⁸³ "OECD evidence suggests that an effective youth strategy should be adopted at the highest political level, containing explicit objectives and measurable targets and (performance) indicators, and be supported by clear accountability, monitoring and evaluation mechanisms" OECD (2018) *Youth Stocktaking Report*, p. 10.

²⁸⁴ OECD (2018) *Youth Stocktaking Report*, p. 36.

²⁸⁵ OECD (2018) *Youth Stocktaking Report*, p. 37.

minister van SZW in een brief met adviesaanvragen aan de SER het SER JP gevraagd te adviseren over de gevolgen van het recht op het volledige minimumloon voor iedere werkende van 18 jaar en ouder. Dit naar aanleiding van een motie van de Tweede Kamer. Als gevolg van de ingetreden coronacrisis die specifieke aandacht vroeg van het SER JP en omdat er gewacht moest worden op een relevant evaluatierapport dat bij de advisering betrokken zou moeten worden, zal hieraan het komende jaar alsnog gevolg worden gegeven. Daarnaast heeft het SER JP in de afgelopen twee jaar op eigen initiatief twee rapporten uitgebracht, namelijk over het gevolgen van de coronacrisis voor jongeren (met de JDC)²⁸⁶ en over het sociaal leenstelsel.²⁸⁷ Het SER JP is bereid om daarnaast ook andere verkenningen uit te voeren over specifieke onderwerpen. We willen graag meedenken en oplossingen aandragen. In ieder geval zal het SER JP in de komende tijd monitoren op welke manier de ideeën en aanbevelingen van het SER JP worden opgepakt en wat hiervan terecht komt. Daarnaast gaat het SER JP aan de slag met een aantal specifieke onderwerpen:

1. Mentale gezondheid en ontwikkeling van kinderen en jongeren

Een belangrijke conclusie van deze verkenning is dat de mentale ongezondheid van jongeren toeneemt, zowel van studenten als jonge werkenden en jonge ouders. Om dit aan te pakken is het in de eerste plaats belangrijk dat maatschappelijke ontwikkelingen die mentale druk bij jongeren veroorzaken, worden aangepakt. Het SER JP benoemt hiertoe in deze verkenning een aantal aanknopingspunten en zal in de komende tijd verder aandacht besteden aan het inzichtelijk maken en oplossen van oorzaken van mentale druk. Daarnaast is het echter belangrijk dat in het onderwijs meer ruimte wordt besteed aan de persoonlijke en mentale ontwikkeling van kinderen en jongeren (zie ook het SER-advies *Gelijke kansen in het onderwijs*). Een positieve ontwikkeling is daarnaast het plan voor een landelijk alliantienetwerk *Mentale kracht* en voor een Nationaal Preventieakkoord *Mentale gezondheid*. Het SER JP levert hier de komende tijd graag een bijdrage aan.

2. Participatie van zo veel mogelijk verschillende jongeren

Het SER JP vindt dat jongeren beter moeten worden betrokken bij beleid en dat er meer moet worden gedaan om jongerenparticipatie te organiseren en te bestendigen. Veel organisaties en ook ministeries zijn hiermee bezig maar die gremia en activiteiten zijn erg versnipperd en hebben een wisselend resultaat. Het SER JP is al actief in het betrekken van zoveel mogelijk verschillende jongeren bij het werk van de SER en wordt ook regelmatig geraadpleegd als 'goed voorbeeld' van jongerenbetrokkenheid. Het SER JP wil de rol als platform voor, door en over jongeren in relatie tot sociaaleconomische thema's de komende tijd verder vormgeven en uitbouwen. Zowel ten behoeve van het werk binnen als buiten de SER. Het SER JP wil kennis, ervaringen en ideeën uitwisselen met verschillende jongeren en jongerenorganisaties (zowel op landelijk als op regionaal niveau, zowel algemeen georiënteerd als gericht op een specifiek onderwerp) en maatschappelijke organisaties en experts op het gebied van jongerenthema's. Daarmee wil het SER JP ook bijdragen aan het creëren van brede netwerken om jongeren heen (zie aanbevelingen). Een belangrijk aandachtspunt daarbij is het bereiken en vertegenwoordigen van een zo divers mogelijke groep jongeren.

3. De gevolgen van de coronapandemie voor de toekomst van jongeren

In 2020 heeft het SER JP samen met Denktank-Y de Jongeren Denktank Coronacrisis opgericht en daarmee in januari 2021 het advies *En nu... daden!* uitgebracht. In dit advies wordt ingegaan op de gevolgen van de coronacrisis voor jongeren en worden aanbevelingen gedaan voor een gedegen herstelbeleid voor Nederland, waarin de positie van jongeren en de gevolgen die de coronacrisis voor hen heeft, een fundamentele rol vervullen. De analyse en

²⁸⁶ JDC (2021) *En nu... daden!*

²⁸⁷ SER JP (2021) *Studeren zonder druk. Voorstel voor een nieuw stelsel van studiefinanciering.*

aanbevelingen van de JDC zijn vanzelfsprekend niet los te zien van de bevindingen en adviezen die volgen uit het onderliggende rapport. Het SER JP zal, met de samenwerkende jongerenorganisaties uit de JDC, zich verder bezighouden met ervaringen en ideeën van jongeren over hun toekomst na de coronapandemie.

Bijlage I – Samenstelling commissie

Leden

SER JP 2020-2021

M. (Maurice) Knijnenburg (NJR)
 D. (Dahran) Çoban (ISO)
 N. (Noah) Haji (JOB)
 N. (Nienke) Luijkx (LAKS)
 L. (Lyle) Muns (LSVb)
 J. (Justine) Feitsma (CNV Jongeren)
 W. (Wouter) Kools (VCP Young Professionals)
 B. (Bas) van Weegberg (FNV Young & United)
 I. (Ingrid) Nolten (Jong AWWN)
 A. (Alwin) Snel (Jong Management)
 W. (Werner) Schouten (Jonge Klimaatbeweging)

SER JP 2021 – 2022

M. (Maurice) Knijnenburg (NJR)
 L. (Lisanne) de Roos (ISO)
 Q. (Quin) Blokzijl (JOB)
 I. (Iben) Maas (LAKS)
 A. (Ama) Boahene (LSVb)
 J. (Justine) Feitsma (CNV Jongeren)
 W. (Wouter) Kools (VCP Young Professionals)
 A.D. (Alina) Bijl (FNV Young & United)
 N. (Niek) Hinsenveld (Jong AWWN)
 A. (Alwin) Snel (Jong Management)
 W. (Werner) Schouten (Jonge Klimaatbeweging)
 A. (Aniek) Moonen (Jonge Klimaatbeweging)

Onafhankelijke leden

M.I. (Mariëtte) Hamer
 S.R.A. (Steven) van Eijck
 L.C. (Luce) van Kempen
 K. (Kim) Putters
 Met medewerking van: M.G. (Marika) Knoef

Klankbordgroep

G.F.W.C. (Gertrud) van Erp (VNO-NCW / MKB Nederland)
 S.F. (Sacha) Heemskerk (VCP)
 H.J.H. (Hans) Koehorst (LTO Nederland)
 F. (Frank) Maris van Bennekom (FNV)
 A. (Anneke) Westerlaken (CNV), (t/m december 2021)

Ministeriële vertegenwoordiger

M.C. (Rianneke) Boele (SZW)

Secretariaat

E.Y. (Eva) Buwalda
 B. (Bo) Lemmens
 A.S. (Anne Sophie) Stoop
 Met medewerking van: S.J.C. (Sarah) van Hugte, D.R. (Riemer) Kemper, P. (Peter) Koppe,
 K. (Karima) Moaddine, A.W.M. (Arend) Odé, J. (Jeroen) Visser en A.R.G.J. (Roland) Zwiers

Plaatsvervangende leden

J. (Johannes) van der Poel, L. (Lara) van Oostveen
 Z. (Zoey) de Jong

J. (Jesse) Wijlhuizen
 F. (Fanny) Vruik
 A.D. (Alina) Bijl

H. (Hanna) Gonsalves
 B. (Bjorn) Blom

J. (Jesse) Wijlhuizen
 F. (Fanny) Vruik
 Y. (Yasmin) Ait Abderrahman